

Fráter Erzsébet

emlékezete

II.

Madách Könyvtár — Új folyam 22.

Válogatta, szerkesztette, a bevezetőt
és az összekötő szövegeket írta: Andor Csaba
A német nyelvű írásokat fordította: Rákóczi Katalin

A sorozat eddig megjelent köteteit lásd az utolsó lapon!

Fráter Erzsébet

emlékezete

II.

A Csécsesi Önkormányzat és a
Madách Irodalmi Társaság
közös kiadása

Csécsese–Budapest
2000

Készült Budapesten, 2000-ben. Felelős kiadó,
műszaki szerkesztő: Andor Csaba, borító:
Nagy Márta

ISBN 963
ISSN 1219–4042

ELŐSZÓ

Éveken át kérdéses volt, elkészül-e valaha is a *Fráter Erzsébet emlékezete* második kötete. Nem mintha nem lett volna világos már az első kötet szerkesztésekor, hogy milyen írások kapnának helyet a folytatásban, ám más fontos munkák kiadása is napirenden volt, s a megjelenés előtt álló művek száma, a folyamatos kiadói tevékenység ellenére, hosszú éveken át nem csökkent, hanem nőtt.

Időközben volt két Fráter Erzsébet Szimpózium is, s mivel várhatóan ezek a rendezvények is folytatódnak a jövőben, ezért a mostani kötettel is szeretnénk hozzájárulni azok majdani sikeréhez.

TARTALOM

Bevezetés	9
Palágyi Menyhért: Madách Imre neje	12
Heinrich Gusztáv: Fráter Erzsébet	46
Palágyi Menyhért: Fráter Erzsébet	58
Wallentinyi Dezső: Az élők a halottakról	67
Hrisovenyi Béla: Szendrey Júlia és keserűi Fráter Erzsébet	78
Lovassy Andor: Éva temetése	84
Szüts Dezső: Hol van Madáchné sírja?	89
Perédy György: „Te csak olyan légy a házamban, mint egy virágszál...”	92
Perédy György: Hol nyugszik Madách Imréné?	104
Madáchné egyetlen arcképe	108
Harsányi Zsolt leveleiből	112
Mohácsi Jenő: Fráter Erzsi Nagyváradon	121
Mohácsi Jenő: Lidércke nyomában	126

BEVEZETÉS

Messze vagyunk még attól, hogy a Fráter Erzsébetről szóló írásokról teljes körű képet adhassunk. Az írások zöme folyóiratokban és napilapokban jelent meg; márpedig a magyar periodikáknak csak elvétve van repertóriumuk, s még ritkábban fordul elő, hogy azok számítógépen is hozzáférhetőek lennének. Sőt, általában maguk a lapok sem hozzáférhetőek. A jelen kötetben több olyan írás is szerepel, amely a Nagyváradban jelent meg a húszas években. Az olvasó méltán elvárhatta volna, hogy legalább ennek a lapnak bizonyos időhatárok között minden Fráter Erzsébetről szóló írása szerepeljen a kötetben. Ám aki dolgozott már az Országos Széchényi Könyvtárban, az tudja: még a közelmúltbeli újságok sem teljeseek. A Nagyváradnak gyakorlatilag minden évfolyamából hiányzik néhány szám, amelyeket a könyvtár mind a mai napig nem pótol; sőt, úgy tűnik, nem is áll szándékában pótolni, hiszen a filmtekercseken az egyes évfolyamok képkockái előtt általában fel is sorolják, hogy melyek azok a lapszámok, amelyek hiányoznak. Fölvethető persze, hogy ilyen esetekben a kutatónak kellene elvégeznie azt a munkát, amelyet normálisan működő országokban a nemzeti könyvtárak végeznek, vagyis határon innen és túl körül kellene nézni, s a lapszámokat pótolni. Nos, erre a feladatra nem vállalkoztam, bár remélem, hogy a jelen könyv alapján azok, akik a Nagyvárad teljesebb évfolyamaival rendelkeznek, mint az OSZK, felhívják majd a figyelmemet a hiányokra.

A Fráter Erzsébetről kibontakozó vita, amennyire ezt ma meg tudjuk ítélni, Palágyi Menyhértnek A Hétben 1890-ben megjelent négyrészes tanulmányával kezdődött, amelyre Heinrich Gusztáv a Pester Lloydban reflektált, s ugyanott jelent meg Palágyi válasza is. Komoly vita ekkoriban még nem bontakozhatott ki, hiszen – mint arra Heinrich Gusztáv utal is – minden ütkártya Palágyi kezében volt. Fráter Erzsébet leveleiről, de életével kapcsolatban is gyakorlatilag csak annyit lehetett tudni, amennyit abból Palágyi nyilvánosságra hozott. Érdekes, hogy Madách Aladár tudomásunk szerint sohasem kapcsolódott a vitába; igaz mint Palágyi barátja, többé-kevésbé ő sugalmazhat-

ta azt az értékelést, amely az irodalmár írásaiban megjelent. Arról sem tudunk, hogy Madách Jolán 1923-as interjúját megelőzően nyilatkozott-e bárkinek is az édesanyjáról, ill. szülei házasságáról. Kicsit más a helyzet a sztregovai lelkésszel, Henrici Ágostonnal; őt a korai Madách-kutatók (Palágyi, Becker, Morvay) megkeresték, de mert Szinyeyinél nem fordul elő a neve, így feltételezhető, hogy saját írása sohasem jelent meg. Az ő információit majd fia, Henriczy Béla teszi közzé a Prágai Magyar Hírlapban, s ő lesz az egyik fő informátora L. Kiss Ibolyának is.

Sajnos a Fráter Erzsébetről szóló írások – csakúgy mint a Madách Imréről tudósítók is – igen sok tárgyi tévedést tartalmaznak. A számokra nincs is értelme különösebben figyelniük, hiszen a közelmúltig Fráter Erzsébet születésének nemhogy a napját, de még az évét és helyszínét sem tették közzé (születés: Csécse, 1827. július 20., kereszteselés: Szirák, 1827. július 21.), így aztán merő találgatás volt, hogy hány éves lehetett az 1844-es farsangi bál idején, a házasságkötések, a válásakor, a halálakor. Azon sem csodálkozhatunk, hogy a nógrádi születésű és gyermekkorát egészen bizonyosan ott is töltő Erzsikéből számos írásban bihari lány lett, jóllehet szokásaiban, értékrendjében családja révén valószínűleg sokat megőrzött bihari származásából.

De keverednek az írásokban a nevek és családi kapcsolatok is: leggyakrabban a nagybácsié, Fráter Pálé az apáéval, Fráter Józsefével. A Nagyvárad írásai néha nyelvileg is rendkívül igénytelenek, zavarosak; olykor úgy tűnik, mintha az újságíró nem jutott volna túl a hat elemi elvégzésén. Ugyanakkor egy-egy részletük mégis érdekes, más forrásból nem ismert adaléokra világít rá. Így megtudhatjuk, hogy egy Nagy József nevű főhadnagy állítólag még közvetlenül Fráter Erzsébet halála előtt is verseket írt az asszonyhoz. Ezeket az információkat persze fenntartással kell fogadnunk, hiszen ahol egyáltalán lehetőség nyílik az ellenőrzésükre, ott gyakran riasztó eredményt kapunk. Mert hiába állította az Erzsit állítólag utolsó útjára is elkísérő Lovassy Andor, hogy az elhunyt szőke és kék szemű volt; azt ajánlanám az olvasónak, hogy inkább Madáchnak higgyen, aki a versében barna szeműnek mondta kedvesét, s aki barna szemmel és hajjal örökölte meg őt a festményén is. Az ilyen tévedések persze felvetik a sokkal súlyosabb

félreértés lehetőségét is. Vajon ott volt a cikkíró Fráter Erzsébet temetésén? S ha ott volt, nem lehetséges, hogy a halottas házból tévedésből valaki mást vittek temetni? „Mi itt valóság, és mi itten álom?” – kérdezhetnénk Madáchcsal. Egyelőre nincs felelet. De azért ez a kötet is szeretne egy lépéssel közelebb vinni a majdani válaszhoz.

Végül egy technikai megjegyzés: a szövegeket többé-kevésbé a mai magyar nyelvre ültettem át; ez a helyesíráson túl csupán apróbb, értelemzavaró nyelvi hibák javítását jelentette, de pl. nem javítottam az olyan eseteket, amikor a cikkíró egy bizonyos festőnek a kezeiről írt. Ugyancsak javítatlanul hagytam, bár néhány esetben a bevezető sorokban felhívtam a figyelmet a tárgyi tévedésekre, következtetlenségekre. Viszont a „klasszikus” szövegeket, vagyis a Madách Imrétől és Fráter Erzsébettől idézett sorokat mindenütt pontosítottam; verseknél a Halász Gábor-féle összkiadás, a Tragédia esetében Bene Kálmán szöveggondozása, végül egyéb esetekben az eredeti kézirat (vagy ha az elveszett, annak hasonmása) alapján.

A. Cs.

Palágyi Menyhértnek A Hétben 1890-ben megjelent cikksorozatával (I. rész: 39. sz. 197–200., II. rész: 40. sz. 213–214., III. rész: 41. sz. 231–233., IV. rész: 42. sz. 246–248.) kezdődött a Fráter Erzsébetről kibontakozó vita. Írásában – minthogy közvetlenül Madách Aladártól szerezte értesüléseit – kevés a tárgyi tévedés, de azért az is akad néhány. Először is Fráter Erzsébet nem kék, hanem barna szemű volt, mint azt a róla készült festmények is tanúsítják. „Erzsike leveleiből kitűnik, hogy három napi ismeretség után már megtörtént a szerelmi vallomás” – írta Palágyi, holott valójában nem Madách vallomásáról volt szó Fráter Erzsébetnek abban a levelében, amelyben ezt írta: „hogy birtam három nap titkolni szerelmemet”, s a levél utalásrendszere is egészen más (hiszen a korábban már megtörtént eljegyzés után íródott); „ismét visszatér szülei házába, Bihar megyébe” – áll a tanulmányban, pedig semmi jele annak, hogy 1844-ben Fráter Erzsébet édesanyja még életben lett volna. Sajnos az eredeti levelekből vett idézetek is olykor pontatlanok, félrevezetőek: „lelkemnek aggodalmul szolgál” – áll Palágyi szövegében, míg a levélben valójában ez olvasható: „lelkem agódamara irúl szolgál”. (A bevezetőben említett elvekkal összhangban, mindenütt az eredeti szövegekkel helyettesítettem a szerző idézeteit.) Ma már tudjuk, hogy tévesek a Rákóczy János bújtatásával kapcsolatos régi információk; Palágyi nem is titkolja, hogy nem autentikus forrásból, hanem Bérczy emlékbeszédéből merített. Végül Fráter Erzsébetnek anyósához írt levele nem 1853 végén, hanem 1854 nyarának végén íródott.

Amikor Palágyi írását olvassuk, nem szabad megfélekednünk arról, hogy bizonyos fontos információknak még híjával volt. Nem volt ismert pl. Madáchnak Szontagh Pálhoz írt levele, amelyben Fráter Erzsébetről beszámolt, némely esetben nyilván nem ismerte a helyszíneket és időpontokat sem: nem tudta, hogy Fráter Erzsébet Csécsén született, vagy hogy mikor volt a válás, máskülönben nem datálta volna a Majthényi Annához írt levelet 1853 végére. Ebből következően a válás közvetlen előzményéről sem tudhatott, de talán még arról sem – legalábbis nem említi –, hogy a házaspár visszaköltözött Alsósztrégovára, nem tudott a Madách család osztályegyezségéről stb. Palágyi bizonyos pontokon nem is titkolja sajátos és nehezen védhető álláspontját.

Mit kezdünk pl. azzal az értékelésével, amelyet Majthényi Annának a menyasszonyhoz írt levelével kapcsolatban írt: „Ez volt tán a legnagyobb áldozat”? Nos lehet, hogy így volt, lehetséges, hogy Majthényi Anna élete legnagyobb áldozatát hozta, amikor beleegyezett abba, hogy a fia megházasodjék, de ha így volt, akkor ez – Palágyi értékelésével ellentétben – igen rossz fényt vet rá. A Majthényi Annával kapcsolatos egyéb észrevételeket is merőben másképp kell értelmeznünk és értékelnünk, mint ahogyan azt a szerző sugallta. Az anya levelezését pl. így látta: „Gyermekek, vők, unokák versenyeznek egymással a szeretet és tisztelet kifejezésében”. Csak azt nem írta: volt is miért versenyezni hosszú éveken át, hiszen 1850-ig gyakorlatilag az övé volt minden. Lehetséges, hogy ezt nem tudta Palágyi? Aligha, hiszen zárójelben megemlíti: „haragszik egy lányára, ki miután részét kikapta és sokat már nem várhatott, ujjat húzott anyjával”. Ez világos beszéd, s rögtön érthetőbbé is teszi a levelek hangvételét, amelyekből egyébként sok mást is kiolvashatott volna: pl. Majthényi Anna fősvénységét. Sajátos az is, ahogyan Palágyi a sztrégovai kastélyból Fráter Erzsébetnek férje bebörtönzését követő életét látta: „kellemetlen anyagi helyzet”-et említ, ami enyhén szólva megszépítése a csesztvei valóságnak.

Csúsztatás az is, amikor ezt írja: „Panaszkodni, vádaskodni kell annak, kit lelkifurdalások gyötrenek, vádolni embereket, vádolni körülményeket, vádolni mindent, ami csak vádolható.” Az olvasó azt gondolná, hogy válogatás nélkül mindenkit vádolt Fráter Erzsébet, pedig ez egyáltalán nem így van; pl. Bükyéről (sajnos nem tudjuk, hogy kik lehettek ők) mindig csak jót írt. Jellemző, hogy Palágyi egyetlen olyan részletet sem idéz a levelekből, amelyek arról tanúskodnak, hogy férjén is megpróbál a maga módján a feleség segíteni.

Mindezzel együtt kár lenne tagadni, hogy a fiatal Fráter Erzsébetet találóan és talán kevésbé vitatható módon jellemezte a szerző. Egyetérthetünk pl. azzal, hogy „lélekjelenlétét sohasem veszti el, és egy pillanat alatt ostromlott félből támadóvá lesz” és a menyasszonnyal kapcsolatos sok más megállapítással. Az az igyekezete azonban, hogy a kapcsolat megromlását egyértelműen Fráter Erzsébet magatartásával hozza összefüggésbe, egyáltalán nem meggyőző. Mint ahogyan vitatható az is, hogy a házaspár lányával, Árával kapcsolatos két szélsősé-

ges vélemény közül melyik állhat közelebb az igazsághoz. Palágyié, aki szerint anyjától örökölte volna az „idegbajt”, vagy azoké, akik környezeti hatással, jelesül Majthényi Anna magatartásával magyarázták azt? (Lásd a későbbiekben Henriczy Béla álláspontját!)

A négyrészes írás több levél hasonmás közlésével együtt jelent meg; ezek közül csak az a kötelezvény található meg a jelen kötetben, amely 600 forint kölcsön felvételére jogosította fel Fráter Erzsébetet. Érdekes, hogy Palágyi ezzel kapcsolatban csupán annyit közölt, hogy a feleség kérését a férj sietve teljesítette. Csakhogy Fráter Erzsébet leveleiből az is kiderül, hogy a kötelezvényt sokáig nem tudta beváltani. Hogy milyen sokáig? Nos, erre a levelek már nem adnak feleletet. Maga a kötelezvény azonban igen! Ha ugyanis beváltották volna, akkor a kölcsön visszafizetésekor annak rendje s módja szerint megsemmisítik. Fennmaradása – Palágyi igyekezetével ellentétben – éppen azt tanúsítja, hogy sohasem kapott érte pénzt Fráter Erzsébet, s így persze nem csodálkozhatunk azon – amit Palágyi egyértelműen a rossz lelkiismeret számlájára ír –, hogy leveleinek hangvétele egyre borúsabb, keserűbb. (Arról a másik magyarázatról már nem is szólva, hogy ekkoriban tudta csak meg: rövidesen át kell költözniük Alsósztrégóvára; nem véletlenül írta: „ö véle [Majthényi Annával – A. Cs.] én soha egy faluba nem fogok lakni ez eltökélett szándékom és így én Stregóvai lakos jóha nem leszek”.)

Palágyi lélektani bizonyítékainak végső érveként Fráter Erzsébetnek anyósához írt levelét közli. A megoldás (egyik) nyitja talán valóban a levél, pl. a „sok részt magam vagyok oka” utalás. Mi olvasható ki ebből s a levél egészéből? Szerintem nem kevesebb és nem több, mint az, amit egyéb életrajzi források is elénk tárnak: a csesztvevi éveket közösen tették hét éven át varázslatossá, majd – külső körülmények hatására – házasságukat közösen rontották el: közös lélektani játszmájuknak sok apró, mindkét oldalon a környezet bátorításától kísért lépése vezetett a konfliktus kibontakozásához és a váláshoz.

Palágyi Menyhért

Madách Imre neje

I. A menyasszony levelei

Két asszony képe lebegett Madách lelke előtt, midőn „Az ember tragédiájá”-ban Éva alakját koncipiálta: az egyik édes anyja volt, kiben megtestesülve látta mindazt, ami a női erényhez és méltósághoz tartozik; a másik pedig felesége, ki előtte Éva minden csábító hatalmának, de egyúttal minden gyöngeségének tipikus képviselője lett. Anyjára gondol, anyját akarja dicsőíteni, midőn főművének V. színében Luciát rajzolja, Miltiades hadvezér nejét, a fenséges szellemű asszonyt, ki saját férjét kész volna elátkozni, ha az hazája, népének szabadsága ellen törne. Nejére gondol, a saját családi drámáját írja le szívbe markoló, egyszerű, grandióz vonásokkal, midőn a nyolcadik színben Kepler nejét, a kacér Borbálát egy léha udvaronc csábítja el. – Nincs meghatóbb „Az ember tragédiájá”-ban, mint épp ez a nyolcadik szín – nincs tragikusabb, mint midőn Kepler fölkiált:

*Óh, nő, ha te meg bírnál érteni,
Ha volna lelked oly rokon velem,
Minőnek első csókoknál hívém,*

Kepler nagy szíve rég megszűnt már dobanni; Borbála, kit oly végtelenül szeretett, szintén régóta alussza örök álmát; a csábító udvaronc pedig úgy el van feledve, mintha sosem létezett volna: elérkezett tehát az idő, hogy föllebentsük a fátyolt, melyet az élők iránti nemes kímélet borított a költő családi drámájára.

Én e nyáron, augusztus hó utolsó napjaiban a költő fiának, Madách Aladárnak vendége voltam. Nem „búvárkodó” szándék vezetett házába; régóta ismerem öt verseiből, melyek ugyan technikai tekintetben kifogásolhatók, de amelyekben egy fölöttébb nemes egyéniség nyilvánul a maga szeretetreméltó egyszerűségével. Nem is volt rá szükség,

hogy Komjáthy Jenő barátom még jobban felköltse iránta való érdeklődésemet: szívesen engedtem vendégszerető meghívásának, hogy töltsék nála Sztregován néhány napot. Sok szép óra emléke fűz engem az ő boldog családiasságának köréhez. Vele társalogva bizony sohasem jutott volna eszembe „adatok” után kutatni, ha nem nyitja meg előttem a családi levéltárt, s ha nem enged bepillantást édesanyja leveleibe. E levelek annyira megragadták érdeklődésemet, hogy íme akarva, nem akarva krónikássá kell lennem.

Madách neje a Bihar megyében most is virágzó ama Fráter családnak sarja volt, mely magát Martinuzzi Fráter Györgytől, történelmünk e nevezetes alakjától származtatja. E családnak egyik tagja, Fráter Pál, abban az időben Nógrád megye alispánja volt. Midőn Madách Imre mint pályavégzett ifjú Nógrád megye tiszteletbeli aljegyzője lett, Balassagyarmaton, az alispán házában ismerkedett meg az akkor nagybácsijánál tartózkodó Fráter Erzsikével. A leányzó nem volt éppen szépségnek mondható, hanem azok közé tartozott, kik társaságban magukra vonják az érdeklődést s az embert lebilincselik. A kor színvonalán álló leányos műveltsége volt, ismerte a nemzeti ébredés költőit, otthonos volt a folyó irodalomban, olvasgatta a „Honderű”-t s az akkoriban felszínen levő lapokat; egyáltalán típusa volt a negyvenes évek lelkes honleányának.

Megjelenésének a szemérmesség és a korlátatlan életkedv vegyülése kölcsönzött különös bájt, kék szemeiből vidámság sugárzott, szerette a multságokat, táncot, zenét, poézist. Egy levelében leírja, hogy otthon Cséhtelegen (Bihar megye) nem tudván szabadulni az unalomtól, kedve kerekedett az ünnepeket valami közeli faluban rokonoknál elmulatni. A tavaszi áradások miatt minden közlekedés majdnem lehetetlenné vált, de a leány minden áron mulatni akart: ökrös szekéren kellett hát a kirándulást megtenni. Fráter Diniéket is rábeszélte a szélszélyes teremtés, hogy vele tartsanak, apja meg lóháton kísérte a különös karavánt. Úgy vergődtek nagy kinnal-bajjal lápon és mocsáron keresztül, a kétórai utat háromszor annyi idő alatt téve meg. Mindenki végképp kifogyott már a türelemből, és szidta a csábító, gonosz kis tündért, de Erzsikének épp az ilyen izgalmakban telt a gyönyörűsége. Szenvedélyesnek, különcködőnek írja le őt mindenki, aki ismerte; és volt, aki megjósolta, hogy e leány nem fog jó véget érni.

A fiatal, huszonegy éves Madách meglátta a leányt, és megszerette költőszívének minden gyengédségével és föllengzésével. Megszerette mint olyan ifjú, ki egy pár – javára plátói – viszonyban játszott már ugyan a szerelem ábrándjával, de aki most először érezte lánggra gyulladni egész valóját. Megszerette mint amolyan bölcselő hajlamú ember, ki előtt örök titok a specifikus nőiesség, és aki azt hiszi, hogy most a rejtélyek rejtélyét meg fogja oldani. Megszerette mint egy magába mélyedő lélek, aki előtt Éva alakjában megjelen maga a viruló élet, a földi boldogság ígérete, a testet öltött szerelmi álom. megszerette nagy lelkének egész elhatározottságával, és mint egy Madáchhoz illik, csakhamar elvégezte magával, hogy ez a leány lesz neje és senki más. „Látnom téged és szeretnem egy volt” mondja a hozzá írt verseinek egyikében. És ez nála nem affektációból eredő frázis. Erzsike leveleiből kitűnik, hogy három napi ismeretség után már megtörtént a szerelmi vallomás. Madách verseinek egyikében egy keringőt énekel meg, Erzsike édesen emlékszik vissza leveleiben ugyanerre a keringőre. Igaz, hogy egy keringő hullámain szerelembe esni nem valami rendkívüli eset, de eme bizonyos keringő nélkül tán nem születhetett volna meg „Az ember tragédiája”. Íme néhány sor abból a levélből, mely e keringőre vonatkozik:

Kérdezed hogy mulattam magamat Jósefnapkor tsak azt mondhatom: minden mint egy gép, minden érzésnélkül tűnt fel elotem, élvezeteim tsak külső képen voltak mert lelkem körödben volt, tudalmad nélkül veled társálgodott de még is mind ezek melet jól mulattam magamat bár ha nem valódilag tsak kébzeletben vóltam veled is, és még van egy, mielő mozditója vólt jó mulatásomnak, ez a' hángászat vólt mi elő varásolta a' mütakat mire én oly jó emlékezek visza nem hiné az ember tsak kedves keringő a' mult időből menyi boldog éneket ad hallásával [...] (1845. április 4.) [Kiemelés – P. M.]

A fiatal költőfilozóf sokat elmélkedett volt már a nő problémája fölött, de most, midőn először bocsátkozott komolyan a szerelem nyílt tengerére, szenvedélyének hevében első dolga volt minden filozófiát partra dobni, hogy annál könnyebb sajkával rohanjon célja felé. Két-

ségtelen, hogy ez az eljárás a házasság gyors létrejöttének nagyon előnyére vált, de viszont az is bizonyos, hogy az Erzsikéhez írt versek e gyorsaságnak nagy kárát vallották. A kritikus természetesen azt óhajtja, vajha késett volna kissé az a házasság, és volnának valamivel mélyebbek a szerelmes versek; de Madách, életének e szakában, nem a kritikus tetszését törekedett kivívni. Szerelmének lázában a fiatal-ember nagy mulasztást követett el: nem számolt le költőileg a saját szívével, de nem számolt le a leány szívével sem. Erzsike csak látszólagos ellenállást fejtett ki, és egy kis ártatlan kacérkodással nagyon megkínozta az ifjút. Az efölötti panasz tölti be az Erzsikéhez írt „Vadrózsák”-at:

*Mért gyujtottál lángot e kebelben,
Hogyha most hideg maradsz, leány?*

Vagy:

*Óh leányka, nem szégyenled-é, ha
Durva bérc kegyesb, mint kis szived*

Ismét más versében azzal vádolja a leányt, hogy tán jobban szeretné hívét, ha ő is tudna hidegséget színlelni, de ő erre nem képes:

*Kis sebet könnyű elrejtenuk, de
A nagyot, ha elrejtéd, megöl;
Ily sebem van, s hogyha rejtennem kell,
Meghalok, hidd, szenvedésitől.*

*Óh, ha volna rajtad oly hatalmam,
Aminő van néked híveden,
Megtanítanálak, hogy mi kín, ha
Választottunk oly érzéstelen.*

*És mégsem lehetnék ily kegyetlen,
És szenvednék ismét általa
És szenvedném mind a kint, amellyel
A hidegség téged sujtana.*

Ez utóbbi sorokból kiérzik Madách lelkének egész gyöngédsége, mely végül a leányt is meghatotta. Mikor pajkosságában a leány már elment volt a szélső határig, egyszerre csak ő is elfogult lett imádójának társaságában, és szeszélyes vidámságát méla bú váltotta fel:

*Merre, merre, lányka, régi kedved?
Hol van a pajzánkodó szeszély?*

*Mért remegsz most, hogyha felkereslek,
Mint virág az őszi szél előtt?*

Íme, a szerelem iskolájában járatlan ifjú ember máris diadalmasnak érzi magát. Nem volt még meg benne sem az a tudat, sem az az erő, hogy elszántan fölvegye azt a nehéz, nagy szerelmi harcot, melyben a szívek vagy megszakadnak, vagy egymást megértve, örökre összeforrnak. A felek házassági frigyre léptek, mielőtt a benső lelki frigyét megkötötték volna. Óh, ez a történet nagyon közönséges; csak akik benne szerepeltek, nem voltak közönséges emberek. Tán ezért kellett nekik később oly keserűen lakolniok. A késő ébredés halálos sebet ejtett a leggyengédebb, legbüszkébb férfiszíven, és a végromlás örvényébe sodort egy részvétre érdemes, boldogtalan, gyöngye aszszonyt.

A házasság létrejöttét különben egy külső körülmény is gyorsította. Erzsike nagybátyjától, kinél csak hosszab látogatáson volt, ismét visszatér szülei házába, Bihar megyébe. A szerelmesek többé nem találkozhattak; a távolság csak jobban lánggra szította a fiatal költő szenvedélyét, és ő ezentúl már csak a hivatalos lépésekre, az eljegyzésre, a mielőbbi egyesülésre gondol. Ebben az időben indítja meg a választottjával való levelezést; sajnos azonban az ő saját levelei hiányoznak, és hogy mit írt, arra csak a leány válaszaiból lehet hozzávetőleg következtetni. Elöttem fekszik Erzsikének tíz levele az 1844 december–1845 júniusi időközből. E levélsorozat teljessége iránt aligha merülhet föl kétely; minden jel arra mutat, hogy a leány levelei közül nem vészett el egy sem. Az első levél még nagy külső tartózkodással van írva; Erzsike nem tudja még, hogyan szólítsa meg Imrét,

és

in-

kább kihagy minden megszólítást, semhogy nagyon kimértnek lássék, vagy a kellőnél többet engedjen meg magának. A nevének is csak F. E. kezdőbetűit írja alá. A második levélben már az „Édes Madách” megszólítást használja, mert Imre előzőleg levélben már megkérte atyjától a leány kezét. A harmadik levelet Erzsike már mint menyasszony írja; az eljegyzés 1845. március 16-án történt. Imre kezd el az édes tegezést, és a negyedik levéltől kezdve az „Édes Imrém” vagy a „Szeretett jó Imrém” járja.

Édes Imrém! Leveled örömmel vetem, melyben a' kedves Te névvel szólítasz örömem kettős, hiva azt hogy levelemnalad váratlanul szint oly örömet okozot és oly kedves behatást szült, mint a' tiéd nálam. Édes Imrém hid meg hogy oly roszúl eset panaszos leveleidet olvasnom, tudva azt hogy egy percet sem mulasztottam el leveleidre felelni, de reméllem hogy mar kebled nyugott; igen sajnáltalak hogy anyi kelemetlen órákat okozol turelmetlenségeddel magádnak, de utobi leveled engem is meg nyugtat melyben remélled hogy meg botsajtkneked. (1845 április)

A házassági ügy – mint látni – szigorúan konvencionális formák között mozog; az egész viszony – mint Lajos öcsém mondaná – a „házi szerelem” jellegével bír, mely a szülők protektorátusa alatt fejlődik ki.

Erzsike leveleinek hangjuk közvetlensége kölcsönöz érdekességet. Nem azt írja, amit „román”-okból olvasott, hanem szíve sugalmára hallgat. Szinte látni, hogy röptül tolla a papiroson; látni, hogy mily kevésbé törődik azzal, valjon rohamosan tóduló gondolatai mondatglédába sorakoznak-e? Minden kétségen fölül áll, hogy e levelekben kivétel nélkül az első conceptust bírjuk; bár törlés és javítás sehol sem látható. De ez gyakran megtörténik, hogy az írás gyorsaságában pont és vessző, egyes szótagok, sőt egyes szavak mind a tollban maradnak. A kézírásnak kedves nőiessége, valami szeszélyes pongyolaság egy szenvedélyében valóban bájos teremtést sejtetnek.

Imre bizonyára verseinek tenorjából kezdte meg a levelezést; elpanaszolhatta sok szenvedését, mit neki a leány hidegsége okozott, aggodalmának adott kifejezést, hogy imádottja őt a távolban tán el is fe-

ledte már, elmondhatta, hogy mily komoly az ő szerelme és mindenképpen azon volt, hogy a leányt nyilatkozatra provokálja. Szegény Erzsikének nem volt könnyű a válasz. Levelén a vallásos ünnepélyesség színe ömlik el. Olyan fölkiáltással és fohással kezd, minővel a régi eposzírók nyitják meg alkotásaikat. Csak azt az egyet kellene elmondania, hogy Imrét valóban szereti és övé akar lenni: de hát ez épp a nagy és nehéz feladat. Másfél lapon keresztül gyötri magát a leányka, teljesen elveszítve a mondatfűzés minden fonalát, és írva akképp, amint különben csak egy végképp zavarba hozott leányka beszélni szokott, míg végre láthatólag, hirtelen elhatározással erőt vesz magán, és Imrét – mert már erre kényszerítve van – „lelkes vonzódás”-áról és „mindenek feletti becsülés”-éről biztosítja.

Isten! Kire öntudatom tisztaságával emelem buzgó fohászatot adj erőt öszve szedhetnem zajongó keblemnek érzelmeit, adj erőt egy gyenge 's ahoz bártortalan lénynek egy szive ugy mint lelkére ható ostromnak elfogadására! [...] kérem önt mindenre mi előtte betses és szent, ne adjon gyanuinak ne kétkedésinek helyt betses kéblében ne kíványon töllem is új valamit, mert ha önnek sorait viszhangoznom szabad, annyit tiszta tudatomnál fogva – ha kenszerint – felelek: hogy igen is ön iránti lelkes, vonzódásomnak 's mindenekfelette betsülésemnek szeplötelen zománczát meg válásunk óta szilárdúl táplállya kebelem, 's nem ösmérve idegen vágyákat nem ohajtvá, vagyok a' régi, 's csupán a' régi ön iránt – ön által is ösmért vonzódásom nem olly konyen – mint ön gyanítani látszik! – bomolható kötelékeivel; 's ez úgy hiszem mostanra elég; szeretvén felteni nagy lelkiségéről azon szánalmat 's részvétet, mely szerint egész érzekiségem meg rendítéséből tamadott szokatlan lelki törődésemnek egy kevés pihe- nést engedni nem sajnáland – – – (1844. december 9.)

Átesvén a nyilatkozásnak kegyetlen nehézségein, az ünnepélyes hang is mindinkább enyhülni kezd. De azért az alaphang mindvégig igen komoly marad: így illik az a menyasszonyhoz, ki különben is a vőlegény szerelemtől áradó leveleinek hatása alatt áll. Erzsikének becsületére válik, hogy Madách föllengző nagy szellemét kellően tudja

méltányolni. Nagyon-nagyon igénytelen teremtsnek érzi magát a költő filozóffal szemben. Sokat töpreng afölött, hogy képes lesz-e ő ily kiváló embert boldogítani.

Szeretet jó Imrém! Bár edig is igen gyenge volt tollam keblem benső érzelmeitt neked tolmatsolni, anyival inkább magasztos tolladat, leg kisjeb részben is viszozozni, latva kedvesemnek viszozozhatlan figyelmet irányomban, Istenemtől keresem tsak az hogy őtt egykor boldogithassam, de fájdalom hatha az nekem nem is adatot – szamol hatom é majd azo<k>n nőkközé magamat kik azt birják [...] [Kiemelés – P. M.]

Egyre hajtogatja, hogy ő oly szép levelekre nem tud méltóan válaszolni, hogy ő legjobb esetben is csak egyetlen szót tudna ezerszer ismételni, egyetlen szóval betölteni egész lapokat.

de már végez nem kel leveletem, meg engetz hogy bő tartalmu leveledet nem birom viszozozni, hid meg hogy tsak egy szóvan 's <mit> egész lapokat irnék be vele, de mind egy ha ezerszer vagy egy szer irom is tsak egy az értelme és lesz öröké előtem szerető Erzsíd (1845. április 4.)

Itt-ott azonban ő is megpendíti a föllengzőbb tónust és ilyenkor leányos ábrándozásaival mosolyra indítja az olvasót.

Kedves Imrém, tudom hogy ismét vadolni fogsz hogy oly keveset irok, de mar ígéretemet igen felül haladja emlékesz tsak vissza hogy mit ígértem ugyé azt hogy Majusig tsak három levelet fogadok el és én egyszer felelek rajok de egyikünk sem tartotta meg, mindig job keveset ígérni és töbet tenni én epen ezt teszem és meg sem vagy meg elégedve, pedig előre meg montam hogy keveset fogok írni. [...] [Utóirat] Apám! irant tanusított fiui szeretet és bizalom telyes ragaszkodásodat rokon gyengédségű érzelemmel fogadván, kíván Tegeted: szinte szeretetének, bizodalmanak, és betsülésének leg hőbb érzetei felül bizonyossá tenni, 's izeni ez úttal is szíves köszöntését. (1845 április)

De csakhamar belátja, hogy ő semmiképp sem tud Madáchcsal versenyezni, és ez okból nincs is valami nagy kedve a levélíráshoz. A nagy tisztelet, mellyel Madách iránt viseltetik, néha nyomottá teszi hangját. Különben az eszes leányzó gyakorlatilag is egészen tisztában volt helyzetével. Anyja, mint leveleiből kiveszem, nem volt már életben, atyja meglehetősen szegény sorsra jutott volt, ő tehát külső tekintetből is szerencsésnek érezheti magát, hogy Madách neje leend. Szavaiból érezni, hogy ő azt nagyon jól tudja. Valjon volt-e erre a fiatal költőnek valami észrevétele? Valóban nagy kár, hogy az ő levelei hiányzanak.

Erzsike leveleiből csak annyi tűnik ki, hogy Madách hol boldogságtól áradozik, hol ismét boldogtalannak érzi magát. Hogy mi bántotta őt, milynemű kételyei voltak, azt csak sejteni lehet. Csak annyi látszik bizonyosnak, hogy kételyeinek eloszlatására nem választotta a legjobb utat. Nagyon szerelmes, nagyon gyengéd, nagyon fiatal volt. Rajongó szívének fájna az imádott leányt egyetlen kritikus szóval is megbántani. Sóvárgó lelkének költői panaszaiból is csak egy tűnhetett ki: a leány iránti határtalan szerelme. És ő még e panaszokért is szemrehányásokat tesz önmagának. Ha Erzsike csitítja, vigasztalja és újból biztosítja őt forró szerelméről, ő rögtön kész önmagát vádolni és ünnepélyesen bocsánatot kérni. – Ami a leányt illeti, őneki nagyon sajátságos a helyzete ebben a szenvedélyes szerelmi ostromban. Hiszen őbenne nincsen semmi ellenállás, hiszen ő boldog, hogy Madách szerelmét bírja, ő csodálkozik, hogy oly fényes szellem annyi hódolattal járul eléje, hiszen csak az a gondolat bántja, hogy oly fényes trubadúrnak ő nem lehet méltó ideálja. Mint fél, mint remeg, hogy ő talán nagyon is közönséges teremtsnek tűnhetné fel a fenséges lovagnak szemeiben. Ah, ha ő a nagyszerű, királyi hódolatot kellően tudná fogadni, ha nem kellene szégyellnie, hogy ő csak igénytelen falusi leányka, ha ő is tudna érzelmeinek oly elragadó kifejezést adni, mily gyönyör volna az, mily boldogság! Az élő szóval még el tudna bánni, de írni, írni: óh, ez kegyetlen feladat. A szegény leányka valóban sehol sem oly rokonszenves, mint mikor ő is erőlködni kezd valami nagyon költőt mondani, hogy csak valahogy imádójával lelkileg egyenrangúnak bizonyítsa magát.

De ami a legérdekesebb és Erzsikére nézve a legjellemzőbb, hogy bármennyire érzi Madách szellemi fölényét, ő a szerelmi harcban részen áll, lélekjelenlétét sohasem veszti el, és egy pillanat alatt ostromlott félből támadóvá lesz. Akik ösmerték, mind dicsérik eszét, eredeti ötletekben gazdag szellemét. Levelezésében is a legelső kínálkozó alkalmat megragadja, hogy ő legyen a követelő fél. Már második levelében e sorokat olvashatjuk:

Kérésem tsak egy önhöz hogy – őszinte légyen irányómban írja meg olly őszinten reám nézve a' kelemetlent is mint leg boldogito szavait halmózarám

Mi lehet ez a kellemetlen? Nos, Erzsike tudja, hogy Madách anyja ellenzi a házasságot. Hogy honnan tudta ezt meg, arról felvilágosítás-sal nem szolgálhatok. Meglehet, hogy megsúgták neki, meglehet, hogy csak a büszke delnő hideg magaviseletéből gyanítja. Különben meg kell jegyeznem, hogy Erzsike kissé bizalmatlankodó természetű volt, és könnyen látott bárkiben ellenséget; csakhogy a szóban forgó esetben gyanúja nagyon is alapos volt. Nem is tétozózott egy pillanattig sem aggodalmainak nyílt kifejezést adni. Madách, úgy látszik, azt írta volt neki, hogy anyja, valamint Mari testvére „édes könnyeket” hullattak, midőn nőülési szándékát előttük feltárta. Erzsike erre csak annyit jegyzett meg, hogy a jó Maritól nem is várhatott egyebet, mint jóindulatot, de abban kétkedik, hogy a könnyek, melyeket leendő anyósa hullatott, valóban édesek lettek volna:

lelkem agódalmara irúl szolgál ha válóban Kedves Ánya konyeit édes könyeknek mondhatnánk testvéreiével együt, Kedves Mari testvére bárátságárol akar meg gyözöttetni azt igen köny<en>ű elhinni hogy olly jó lélektől tsak jószágot azt is erdemem felülit lehet várni. (1845. március 9.)

Képzeltető, hogy ez az éles aperçu mily fájdalmat okozhatott Imrének, kinek viszonya anyjához valami ritka mintája volt az anya iránti fiúi hódolatnak. Látva a kollíziót a két nő között, kiket mindenkénnél

a világon jobban szeretett: a rózsásnak álmodott jövő nagyon-nagyon elborulhatott lelki szemei előtt. De azért Erzsike őszinteségének bizonyos tekintetben örülnie kellett volna, mert ha valaha, hát most nyílt számára alkalom a leányka jellemét egészen kiösmerni és teljesen a helyzet urává lenni. Csakhogy a rajongó ifjú szerelmes ilyesmire nem gondol. Madách minden törekvése – úgy látszik – abban összpontosult, hogy a leánykát megnyugtassa, aggodalmait eloszlassa, és neki anyja jóindulatáról írott bizonyítékot szerezzen.

És Erzsike diadalmaskodott. Levelet kapott Madách anyjától, melyben a méltóságos úrnő – kétségtelenül sok szép és bölcs tanács kíséretében – anyai jóindulatának meleg kifejezésével halmozta el leendő menyét. Ez volt tán a legnagyobb áldozat, melyet a nemes asszony valaha életében szívének kedvenceért, szemefényéért, Imre fiáért hozott. Erzsike a legnagyobb öröm kifejezéseivel hálálkodik a levélért, melynek „minden szava félelmem meg vigasztalója”, de azért teljesen tisztában van azzal, hogy kinek és minek köszönheti amaz anyai sorokat. Most már nyíltan kimondja azt is:

ha kedvesei nem méltányoltak volna akkor igen szerelmet és szerelmem áldoztam volna fel, de etül meg mente az ég! (1845. március 21.)

Szép, nagyon szép dolog az őszinteség, csakhogy az elmés leányzó jónak látta ezt a nagy nyíltságot arra az időre halasztani, mikor az eljegyzés már megtörtént volt, és már leendő anyósa is megadta magát.

Az ügy el volt simítva, de a szívek tele voltak kétellyel és aggodalommal. A házasságnak azonban mi sem állott többé útjában. A leányka ezért visszatér nagybátyja házába, de most nem Gyarmaton, hanem Csécsén (Nógrád megye) tartózkodik, hol az alispánnak birtoka volt. Ide várja Erzsike vőlegényét. Imre azonközben megbetegszik és ezért a levélváltás még tovább folyik. A menyasszonynak ez időből származó levelei nagyon gyengédek, és telve vannak szenvedélyes, nyugtalan várakozással:

Szeretet jó Imrém! Ismét soraid kapám, bar ez is igen kedves nekem; de reményem hogy azt szorithatom foro keblemre ki altal ezek a' sorok

kedvesek, hid meg már egy örök idő eletem leg bodogab szakában, ne kebzeld hogy neheszelnék érte reád, de faj szivem erted és magamért, e' napokban minden pecet számlalok fadalom [!] egyik sem hozta boldogítomat korünkbe, alig varom hogy láthassalak menyi beszeln valóm van, kedvesem tsak egy szoval sem merem mondani jöj mentül előb, örömmel szenvedek jó letedért, hid meg érzesim gondolatim oly zavartak (1845. június 18.)

Mikor aztán Imre föllábadt, 1845. július 20-án megtörtént a lakadalom.

A függöny legördül. A fejlődő dráma előre veti árnyékát.

II. Házaselet

Pillanatra kétely szállott meg, hogy folytassam-e dolgozatomat. Mit szólna a költő, ha soraimat olvasná? Mert ő és csakis ő, aki a Kepler-jelenetben oly bámulandó költői objektivitással tudott visszatekinteni a saját múltjára, volna közlésemnek leghivatottabb bírálója. De épp ez a gondolat adott új kedvet és bátorságot munkám folytatásához; mert ha máshol a költő lángszellemének, úgy itt a dicső embernek akarok hódolni igénytelen soraimmal.

Föltűnhetett előbbi cikkemben, hogy Erzsike egyénisége másképp tükröződik Madách verseiben és másképp saját menyasszonyi leveleiben. Amott a leányka szeszélyesen játszani látszik a költő érzelmeivel, emitt szinte elfogulttá lesz a nagy ember iránti tisztelettől. De azért ama versek és ezek a levelek csodálatosan egybevágó tanúságot tesznek Erzsike jelleméről. Más a leányka akkor, mikor társaságban temperamentumának minden csábjait érvényesítheti, és más, mikor egészen írotollának kegyeire kell magát bízni. Óh, az a gyámoltalan penna, mért nem tudja éreztetni a szemek okos fényét, az arckifejezésnek kedves játékát, a hangban vibráló szerelmi szenvedélyt? Miért, hogy a legkecsesebb leányka is oly gyöngének érezi magát, mihelyt íróasztalához ül? És ah, miért ha írunk, rejtve vagy nyíltan, akarva vagy nem akarva, szegyenünkre vagy dicsőségünkre, mindent meg kell magunkról vallanunk, mindent, mindent!

Erzsike levelei igen érdekes dokumentumok, mert teljesen föltárják előttünk jellemét. E leveleket olvasva nem csodálkozunk többé, hogy Madách oly mondhatatlanul beleszeretett a rendkívüli leánykába. Mert Erzsike minden volt, csak nem köznapi teremtés, minden, csak nem amolyan csinos, lélek nélküli bábu. Mily ellentétek egyesülnek benne, mily szenvedélyes szertelenség és mégis mily okosság, mily leányos tartózkodás és mégis mily meglepő merészség, mily nőies légység és mégis mily megátalkodott makacsság. Ha ő mulatni akar, még árvíz se tartóztatja föl. Az anyóssal már mint menyasszony fölveszi a harcot. Mért nem ismeri őt el, mért nem méltányolja? Madách anyja kedves, jóakaró sorokat intéz hozzá. De ez neki nem elég. Csak a fia kedvéért tette. Erzsike ki is mondja, hogy nem szívből fakadtak azok a sorok. Nem, nem! Ő megparancsolná még azt is, hogy szívből fakadjanak. Igenis, megparancsolná. – Cséhtelekről még így ír: „hid el a' távolban sokkal jóban lángol a' kebel egy másért mint há már egymás birtokában vannak.” De bizony, mikor Csécsére várja vőlegényét, ugyancsak más hangból ír. A betűk szinte gyorsfutárokká válnak, és a szavak majd hogy leszakadnak a papirosról. – Könnyen, nagyon könnyen érthető, hogy ez a kiszámíthatlan démoni lény megbűvölte az elvontabb szellemű, fellengző poétát. És épp e végzetes szerelmében kell Madách Imrét megszeretni, mert aki itt nem szereti őt, annak sejtelve sincs arról, hogy a poétaszív miért szeretetre méltó. És éppen házasságából kell Madách Imrét mint embert becsülni tanulni, mert aki itt nem becsüli őt, annak fogalma sincs arról, hogy a férfiúban mi a tiszteletre méltó.

Erzsike ugyanis a tragikai természetű nők közé tartozott: azok közé, kiknek az elkerülhetetlen gyászos vég már születésökkal szívökbe van vésve. Most még a konvencionális karfájára támaszkodva teszi meg az utat az oltár elé, most még a fiatalság bája borít fátyolt a szívnek mélyén lappangó tragikai vonásra, most még igéző szeszély alakját ölti az a borzasztó idegbaj, melyet később az anya leányainak egyikére átörökölt. De a balsejtelmesség árnya már most is ott lebeg a menyasszonyi boldogságtól sugárzó alakon. Valami váratlan változása a külső körülményeknek: és tán rögtön beteljesednek e nő fátuma. És látnók, hogy saját szenvedélye őt úgy elsodorja, mint pelyhet

a

forgó

szél. De íme, egy szerelmes ifjú szembe száll a leány fátumával, és neki sikerül, ha nem is legyőzni, de feltartóztatni a sötét végzetet. Egy szenvedélyes, gyöngye, ideges teremtség oltalmát, menedéket talál a leglovagiasabb férfi keblén.

És az ég derülten mosolyog a fiatal házaspárra. Csak egy kérdés nyugtalanítja a szemlélőt: vajon az Erzsike és anyósa közötti ellenszenv nem vezet-e valami családi válsághoz? Csakhogy a két nő között oly ember áll, mint Madách Imre, és különben is Madách anyja nem az a fajta asszony, akivel civakodni lehetne. Aki a perpatvart keresi, azt ugyancsak eheti a méreg, mert ezzel a nővel szemben minden feleselés ki van zárva.

A költő anyja a Majthényi család sarja volt; leányneve Majthényi Anna. Kiváló műveltségű úrnő, ki életének delén özvegyeségre jutva, gyermekeinek az apát is pótolta. Jobb kezekre a Madách-vagyon nem szállhatott volna, mint övéire, és gondosabb nevelésben a gyermekek nem részesülhettek volna, ha atyjok él is. Két leánya volt: Mari és Nina és három fia: Imre, a költő, Károly, ki egészen gazdaember volt és Pál, kitől kéziratban néhány irodalmi töredék fennmaradt, de aki 1849-ben ifjú korában egy kiküldetésnek áldozata lett. Elöttem fekszik száznyolcvan és néhány levél, melyeknek legnagyobb része Madáchné Majthényi Annához van intézve. Vannak itt levelek férjtől, leány- és fiúgyermekektől, vőktől, unokáktól, idegenektől, kik jótéteményekért hálálkodnak. Az egész családi levelezgetésből Madáchné úgy emelkedik ki, mint valami jótékony nap, mely kegyeit szórja a körülötte forgó különböző rendű bolygókra és bolygócskákra. Mindenkinen van tőle kérni valója, mindenki hálálkodik. Gyermekek, vők, unokák versenyeznek egymással a szeretet és tisztelet kifejezésében. Költeménybe való asszony ez: mintája a régi előkelő magyar úrnőnek. Csupa derű, jóság és méltóság. Csakhogy természetesen nagyon sokat ad a külső formásokra, az etiketre. Gyermekeit a legarisztokratább formák között neveli. Nagyobb ellentét, mint közte és menyé között, valóban alig képzelhető, mert Erzsike bizony indulatában vajmi keveset törődött az etikettel.

Az anya kedvence és később mindenekben tanácsadója Imre volt. Senki sem tudott úgy szeretni, oly igazán gyöngéd és figyelmes lenni,

mint ő. Az anya és fiú viszonyának jellemzéseül álljon itt néhány sor egy levélből, melyet Madáchné Imre fiához intézett:

Testamentumot csinálni leg főb ideje, a korban igen elő haladtam, (kilencven évesnél idősebb lett; Imrét is túlélte – P. M.) én testamentumot nem tudok fel tenni a minek ugyan csak abból kellene álni, annak a kizárása, (haragszik egy lányára, ki miután részét kikapta és sokat már nem várhatott, ujjat húzott anyjával – P. M. [kiemelés az eredetiben – A. Cs.]) és a mim csekélységem vagyon, azt egyedül néked hagyom, mert én nem vagyok képest irántad leg kedveseb gyermeke háládatóságomat ki mutatni és gyengéded bánásodért eleget köszöni [kiemelés – P. M.] azért igen kérlek jó Emim beszély okos törvény tudokal, és vissza jövet hozuk rendbe, tétesd fel hogy békével várhasam utolso orámat, aki Téged holtig szeretni fog Madách Anna (Dátum hiányzik, de a levél egyik passzusából következik, hogy 1854 után íratott.)

Madáchné Majthényi Anna már a század elején került mint fiatal menyasszony Sztregovára, és néhány év előtt bekövetkezett haláláig központja és összetartó kapcsa volt az egész Madách családnak. Valóságga két nemzedék anyja volt, ki épp oly odaadással gondoskodott néhány árvaságra jutott unokájáról, mint egykor gyermekeiről. Erős kézzel, gyakorlatias érzéssel, de egyszersmind szerető lélekkel tartotta a kormányt kezében a költő atyjának, id. Madách Imre kamarásnak 1834-ben bekövetkezett halála óta. A nemes asszonynak meg kellett érnie még költő fiának halálát is, és midőn már azt is eltemette, minden szeretetét Imre egyetlen fiára, Aladárra vitte át. Mélyen megható látványt nyújtott, hogy utolsó éveiben, midőn emlékezete meggyengült, Aladár unokáját egészen identifikálta Imre fiával és róla és vele egészen úgy beszélt, mintha Imre fiával értekezett volna.

Kétségtelen, hogy Sztregova úrnője és Erzsike szíveit bizonyos versenytársi érzés és egy neme a kölcsönös féltékenykedésnek választotta el egymástól. Csakhogy Madáchné sokkal jobban szerette fiát, semhogy boldogságát megzavarni akarta volna. Ami Erzsikét illeti, ha ő esetleg nyugtalanzkodott vagy zsémbeskedett is, azzal célt nem érte-

tett. Madách filozóf ember volt, aki csöndes mosollyal szemlélte a két asszony közötti ellentétet, és épp oly rendíthetetlen volt az anyja iránti hódolatban, mint amily gyengéd neje iránt. Szeretetével, szilárdságával, szellemének imponáló erejével le tudta fegyverezni Erzsikét is, úgy hogy a két nő között tűrhető, majdnem szívélyes viszony fejlődött ki. Madách anyjának egy (1848. december 29-i) levelében pl. a következő utóiratot olvashatjuk: „Kedves Aladárol irjál jár é már? Csokold helyetem Erzsikét és ötet”.

A fiatal pár különben is nem Sztregován, hanem a Gyarmathoz közelebb eső csesztvei birtokon lakott. Boldog családiasságban itt élte a költő életének legszebb korszakát. Madách, kinek szelleme eredetileg a fenség régióiban volt leginkább otthonos, egészen idilli hangulatok rabja lett. Ebből az időből származnak számos leíró költeményei, melyeken Petőfi és a népies iskola hatása erősen érezhető. Saját családjának képét főleg két lírai vers tükrözi, az „Otthon” és a „Borura derű” címűek. Ez utóbbiban jelentkeznek ama könnyű kedélyfelhők, melyek legjobban bizonyítják, mily fényes és derűs volt a költő házasságának ege:

*Sokszor meggyötörtelek hiába,
S fájó kéjjel lestem könnyedet,
Ámde még Istent is káromoljuk
És szívünk mégis hozzá vezet.
Megbocsájtál, nő, te is, te hajlál
Első hozzám csókkal ajkadon,
Szégyenülten és kéjtől remegve,
Hogy bevallám, vétkezém nagyon.*

[...]

*Sokszor bántál, nő, te is hiába,
A sors bűnét is reám vetéd, —
Aki hallott volna, azt hiendé,
Rosszabb férj nincs is már, mint tiéd,*

[...]

*Megszűkültük házi kis körünket,
Elragadt a képzelet szele
Mint hajóst révébál bűvarázzsal
Vonja a tenger végetlene —
Ah, de csakhamar nyugalmat óhajt,
Azt az árva ősi tűzhelyet.
Kéjjel tér meg, mint mi visszatértünk.
Legszebb a nap kis házunk felett*

A másik versben azonban már az egészen tiszta, felhőtlen idilli boldogság árad ki a költő szívéből. Mily érzések között olvashatta később maga a költő ezt a verset és különösen az Erzsikéről szóló szakát:

*Ott a kis ház ajtajában állva,
Vár a kedves ölelő karába,
És szemében tiszta érzelem;
Mint virág él, illatot lehelni,
Ő szeret, mert kell neki szeretni,
És nem tudna élni nélkülem.*

Ah, a költő nem sejtette, hogy ez utolsó sorában milyen keserű szatíra rejlik. Valóban, Erzsike nem tudott nélküle élni; vesztébe rohant, alig hogy férje kiszakított családi köréből.

III. A fogság alatt

Csodálatosak a szív törvényei. A férfi, aki anyjában a női méltóság megtestesülését láthatta, mindent keres nejében, csak méltóságot nem. De ki szállna pörbe a szerelemmel? Az erőst mérhetetlen részvét ragadja meg a gyöngeség láttára, a magas röptű szellemet megbűvöli egy mélyen alatta álló lény temperamentuma, és a saslelkű költő turbékolásban leli gyönyörűségét. Ámde ki akarna a szívvel polémiába bocsátkozni? Ki mondaná a költőnek: boldogságod csak önámítás,

ho-

lott ő magát a legboldogabb halandónak vallja. Ki mondaná neki: verseid bizonyítják, hogy titáni szellemedet csak beleringattad az idilli hangulatokba, holott ő a versekkel szemben nyugodt apai diadalérzettel rámutatna Aladár fiacskájára, kibén magát megifjodva látta.

És a költő talán nagyobb alkotásra föl nem lendülve, haláláig csendes boldogságban tölthette volna napjait, ha a sors ezt másképp nem rendeli. Mialatt Madách szíve olvadoz a családi tűzhely örömeiben: íme rengeni kezd alatta a föld. A magyar nemzet fölveszi legdicsebb küzdelmét, harcra kél szabadságért és függetlenségért. A véres nagy napok tűzfénye belecikázik a Madáchok családi levelezésébe is. Érdekes látni, hogy a költő öccse, Károly is, ki minden Madáchok között tán a legprózaibb természetű volt, mily mámoros lelkesedéssel írja árkusokra terjedő apró betűs leveleit. „A Perlaszi rácz tábor be van véve” így kezdi levelét, és következik 25, mondd huszonöt felkiáltójel. De a legkedvesebb dokumentum ebből az időszakból Madáchnének 1849. január 1-jén kelt levele Imre fiához, melyet némi kihagyásokkal ide iktatok:

Szeretet egyetlen jó Emim! Ezen sorok kedves kezeidben jönnek é nem tudom! a bú majd bolondulásra visz Te es Pali véget [...] fegyver tár, korona el küldötek az ifjúság fel fog szolitatni plakatum által hogy menyenek mert más részről öszve fogodtatnak – az Istenre kérlek vigyáz magatokra – Az Isten áldjon meg őrizen oltalmazon, e világba már nem látjuk egymást – ne jőj bé az Istenre kérlek [...] fáklyáknál dolgoztak a dunán – a tüzekeket látuk a pesti részen – mint ha durogni is halotunk volna – Élj boldogan, őrizkedjete Isten aldjon meg. – Szeresd Téged holtig szerető Anyád Anna [U. i.] A börtönöket mind ki nyitották hadba menek

És Madáchné nem hiába remegett a gyermekeiért. A szabadságharc eseményeivel függ össze, hogy a levélben említett fia, Pali, írói pályájának elején elpusztult, sirató menyasszonyt hagyva hátra. És ugyancsak a bekövetkezett zavaros idők okozták később, hogy kedvenc leánya, Mari, férjével és gyermekével együtt rabló oláhok által a legkegyetlenebb módon meggyilkoltatott. A szerető anya előtt hosszú

időn át titkolni kellett a rémes esetet. Végül a költő családi drámája is e zavaros idők körülményeivel áll kapcsolatban.

Történt ugyanis, hogy Kossuthnak egy titkári minőségben alkalmazott embere, Rákóczy János, a szabadságharc leveretése után Nógrád megyében bujdokolt, és Madáchnál keresett menedéket. A költő Komáromy Imre szolgabírótól útlevélmintát szerzett meg, Szontagh Pál, a költő legjobb barátja pedig a pecséttel járult hozzá, melyet saját okmányáról fejtett le. Az ily módon szerencsésen összetoldozott passzussal költözött be a politikai üldözött mint „cseh vadász”, a csesztvei birtokon akkor éppen üresen álló erdőszlakba. De a jótettet nem hálálta meg, mert nagyon feltűnő viselkedése által elárulta magát. Ő ugyan még idejekorán ellillant, de a hatóság most már a szállását vonta felelősségre. Egy augusztusi estén 1852-ben, mikor már a gyermekek aludtak – így írja Bérczy Károly – és Madách nejének lámpafény mellett felolvasgatott, künn baljóslatú fegyvercsörgés hallik, és a következő pillanatban csendörök lépnek be, kik a költőt fogolynak nyilvánítják.

És ezzel a hét esztendeig tartott boldog családi idillnek mindörökre vége szakadt.

Madách birtokai lefoglaltatnak; Csesztve úr nélkül, a ház gazda nélkül, az asszony férj és támasz nélkül marad két kicsiny gyermekével, Jolánnak és Aladárral és a harmadikkal, kit még szíve alatt hord. Az idők különben is válságosak, a magyar nem érezheti magát otthonosnak a saját hazájában, a szívekben elfojtott lázongás és reménytelen csüggedés, a hazaszeretet üldöztetés tárgya, a legjobbak bitóra vagy börtönbe jutnak, hontalanul bujdokolnak, az anyagi viszonyok mindenfelé megrendültek, és romokban hever minden, mihez egykor az emberek hite fűződött. Ki írja le, hogy a nemzeti tönk eme sötét napjai mily visszahatást gyakoroltak a legbensőbb családi viszonyokra? Ki mérné e súlyos idők történeteit a mostani nyugodt napok mértékével?

Erzsike egyedül maradt s tulajdonképpen először életében volt egészen magára hagyatva, a legválságosabb anyagi helyzetben, mely még az erőt is próbára tenné, hát még a gyöngét, az idegest, ki egészen pillanatnyi benyomásainak és hirtelenkedő elhatározásainak rab-

ja. Ha volna mellette hű ember, akiben bízunk! Ha anyósát és férje rokonait nem tartaná kezdettől fogva ellenségeinek! De így még a jó szó is kárba veszett nála, mert akit ellenségünknek tartunk, attól még az okos intelmeket sem fogadjuk el. Madáchné később magához veszi Sztregovára kis kedvencét, Aladárt; miért hogy az anyát is nem vitte magával!

Ezalatt a költőt előbb Pozsonyba hurcolják és hónapokig ott tartják, majd Pestre szállítják, hogy az „Újépület”-ben raboskodják. Erzsike már Pozsonyba írt neki levelet, melyben pénzt kért tőle; de Madách e levelet nem kapta meg, valószínűleg mert a katonai hatóság elkobozta. Második levelét, mely 1853. március 6-án kelt, Erzsike már Pestre címezi az Újépületbe. Külsőjén olvasható: „Zur Mittheilung” és alább: „Gelesen, Madách Imre”. A fogság tartama alatt Madách összesen tíz levelet kapott nejétől. Közöttük az első még legkedvesebb és azért ezt a lényegtelen bekezdő sorok elhagyásával egész terjedelmében közlöm:

képtelen vagyok vagyok [!] néked ezen egy pár sorba helyzetem és kérésém nyilvánítani és kérni segíts menyire sorsod engedi rajtam, már Januariusba is kertelek arra mit itt szinte kérek, de talán levelem nem kaptad, pedig az Auditornak címeztem vagy már akkor Pozsonba nem voltál ezt mind nem tudom minde<g>dig kéresem az légszives nekem egy 600 pengörül szoló kötelezvént küldeni hogy én szerezhessek rá pénzt, hoszas nem akarok lenni tsak anit mondok hogy a' végső szükség kentelenit erre tudod hogy önnön vagyonunk nints tsak abúl elünk mit Anyád ad és ez is bizonytalan – főképen nekem, énnekem nints jogom követelni de ezt nem is akarom Még egyszer kellek [!] intezkegy a' kötelezvényről, bár néked sints <pe> önnön vagyonod de talán még is valamelyik rokon vagy Barátod kisegitt a végső sükségből, maskép nem vagyok képes élni Csesztvén ha minden napra nem vólna remenyem hogy jösz már elköltöztem volna Atyámhoz de e rövid időre nem érdemes, mert ugyé Edes Emim az Isten és igazságos biráid nemsóka haza botsajtanak, akkor szoros szamadast mutatok minden pénzrűl mi kezem köjzt meg fordúlt. A' Gyermekes szépen nőnek és egeségesek – tsak már hon volnál oly keserves nálad nélkül most nekem tsak már

hamar meglátogathatnálak – de Te adig már hon leszel, irjal egy ferfi névett mi néked tetszik mert Leány nevelt irtál, Pozsonbúl. tsókol foron szerető nőd Erzsi.

Madách rögtön elküldötte nejének a kívánt kötelezvényt. De fiú nevet, ha írt is, arra szükség nem volt, mert Erzsikének leány gyermeke született. A családi örömről a fogoly költőt Fráter alispán neje értesíti egy 1853. április 7-ről kelt levélben. Az olvasó önkénytelenül párhuzamot von Erzsi és az új tudósítónő írása között, és az összehasonlítás nem előnyös Madách nejére nézve. Erzsi ugyanis annyira el van foglalva a saját szenvedéseivel, hogy férjének súlyos helyzetéről egészen megfeledkezik. Az alispánné soraiban azonban már magasabb lélek nyilvánul:

benned feltaláltam azon nemes nagy lelket, mire számíték, az most balsorsodban legjobban kitűnik – örömmel értesültem Palim által mily nagy lélekkel emelkedel felül a szenvedéseken. [Kiemelés: P. M.]

Egyszermsmind tanúságot tesz amellet, hogy Imre mily jó és gyengéd férj volt:

Erzsi is fel fogja azt hogy ő igen szerentsés nő oly jó Férjt birni mint te ki eránta oly gyengéd figyelemmel szeretetel vagy – áldjon Isten érte.

A betegágy után Erzsike hosszasan gyengélkedett és módfolott ideges lett. Maga írja, hogy a legkisebb szokatlan zaj vagy láрма iszonyúan hat rá, mit addig még sohase tapasztalt. Így tehát fiziológiai oka van annak, hogy gyakran tűrhetetlenül szeszélyessé lett. Ezért enyhén kell megítélni, ha leveleiben annyi a panasz és vádaskodás. Különben második levelében még sok gyengédség nyilvánul férje iránt:

Edes Emikém! Nints tollamnak hatalmába hogy azon örömet kifejezhetné mi keblembe lakik mi olta szabadon tudlak mármost ismét felde-

rült a' jóremény bennem, mert mar ezis elkezdett hagyni a' sok testi lelki gyötrelem mijatt, Ó hidmeg sok kinba reszesültem mioltan megszüntél véd angyalom lenni de bár mily melen hatot is lelkembe e' sok kin, hiszem, és kívánom oldalad mellett hamar felejteti, — — (1853. május 12.)

E nagy ellágyulás sejteti, hogy a szerencsétlen nő már nemcsak anyagi helyzetével küzd, hanem egyszersmind lelki harcok forgatagába jutott. Leveleinek ezentúl kettős refrénje van: folyton ígéri, hogy a pénzzel szigorúan fog beszámolni, másrészt meg egyre szabadkozik, hogy férjét még mindig nem keresi föl Pesten.

Édes jó Emim, már nálad lettem volna ha környülmenyem jelenleg nem kenszeritene hogy mehessek – mert egy garasom nints lehetetlen a' haztúl meg mozdulnom, Bende még 600 pengött megnem szerezte – Anyadtul epen semmit sem kapok így neneheztelej réám, de ha mihelest lehetett mennem mingyart nálad leszek [...] (május 12.)

Másik alakja a mentegetődzésnek a következő:

multkor nagy örömel <vi> irt Pali és várt be hogy tüledhalla hogy e' hónap elején bemegyek [Pestre – P. M.] mért bisztadod olyannokkal mit meg nem tehetek majd osztan engem karhoztatnak hogy meg nem latogatlak [...] (június 4-e és 8-a közt).

Az idézetekből kitűnik, hogy Madách már május hóban szabadlára helyeztetett. Az „Új tér”-en lakik, a Burgmann-féle 12. számú házban, de mint látni, Pestről távoznia még nem szabad. Fráter Pál alispán fáradhatatlan buzgósággal járt el a költő ügyeiben, és neki nem csekély része volt abban, hogy Madách végre kiszabadult a kínos fogságból. Képzeltető, hogy a költő mily türelmetlenséggel várhatta nejét pestre, valamint az is, hogy Erzsike folytonos mentegetőzése mélyen lehangolta. Nem csoda, hogy ily körülmények között szívét balsejtelmek fogják el:

*Óh, ha ott is mindezt így találnám,
Hol szivem szeretteit hagyám!
Vajh a nyárnak kéje vár-e ott rám
Vagy hideg telet lelnék csupán?
Óh, ki tudja? Az tartott fel eddig,
Hogy lelkem közétek visszajárt,
S bár viharál a vágy gyorsabban vitt,
Szívemnek még mindég lassan szállt.
S most, midőn szabad vagyok mehetni,
Aki úgy epedtem értetek,
Minden léptemnél erőm enyészni
Érzem, s a jövőtől rettegek.
Keblem elszorul, szorongva kérdem!
Mit lelek, nem ért-e semmi baj?
S hogyha a kis házküszöbhez értem,
Mosolyod fogad-e, vagy sohaj?*

Nem kell hinni, hogy Madách aggodalmai valamelyes misztikus költői intuícióból származtak. Erzsike levelei olyanok, hogy minden férjben felkelthették volna a nyugtalanságot. Bármennyit szenvedett legyen Madách a börtön mizériái következtében: mindaz elenyésző lehetett ahhoz a fájdalomhoz képest, melyet neki felesége panaszos levelei okozhattak. De mi sem tesz az ő lelki nagyságáról oly gyönyörű tanúságot, mint az, hogy nejével szemben pillanatra sem esett ki a szeretet gyöngéd vigasztaló hangjából. Mint az eszményi emberek általában, úgy Madách is férfikorának első szakaszában még csodálatosan optimista hajlamú volt. Csak lassan, nagyon lassan fészkel be magát szívébe az alaktalan kétely; aggodalmait inkább csak a börtön lehangoló hatásának tulajdonítja. És ha egy fénysugár lopózik cellájába, gondjait mindjárt messze űzi a feltámadó remény. Hogy a kietlen jelennel szemben vigaszt találjon, képzelmenek szárnyain a rég nélkülözött tűzhelyhez menekül:

*Látom házikónkat csendesen, szerényen
Állani ákászok titkos rejtekében,*

*Nyíltan, védtelen, mert fel nem költi vágyát
Irigynek, hiúnak; küszöbén nem lép át,
Csak jó pajtás és hoz ünnepet a háznak,
Szivességet néz csak s lel kedvet magának.*

De a vigaszon keresztül érzik az aggódó férj nyugtalansága. Hiába írja le részletesen, mint látja udvarát és az érte fáradó feleséget, a kis forrást a hegy lábánál, ahol poétikusan elábrándozni szeretett a bükkfák árnyékában, a vén templomot a dombélen, amott a temetőt a hold fényében, a kertje szélén legelésző nyáját, az idilli hangulaton végig mégis csak keresztül tör nagy fájdalma:

*Óh, e bűvös körben magamat ha látom,
Olyan idegennek, oly másnak találom,
Attól ami lettem, hogy köztem s közöttte
Semmit sem lelek, mi együvé kötözne.*

De e mélabús sorokban még mindig a hívő lélek panaszja szólal meg. Egészen más kín azonban az, mely Erzsike leveleiből, a harmadik levélről kezdve egyre fokozódó elemi erővel tör ki. Mondtam e nőről, hogy tragikái jellem; és ha erre bizonyítás kell, itt vannak levelei, melyeket a fogságban lévő férjhez ír. Nem áztatja ő férjét, nem hízeleg neki, nem tartja mézes szavakkal. Nem mond el magáról semmit, és mégis minden szava rettentő vallomást tartalmaz. Egy szétmarcangolt lélek jajkiáltásai hangzanak a szertezilált sorokból. És hatásuk annál megrázóbb, mert a büntudat óriási gyötrelme nem törhet ki nyíltan belőlük. Nem lehet e leveleket mély megrendültség nélkül olvasni és *Madách egyenesen belőlük merítette főművéhez a tragikái ihletet.*

Panaszkodni, vádaskodni kell annak, kit lelkifurdalások gyötrennek, vádolni embereket, vádolni körülményeket, vádolni mindent, ami csak vádolható. És valóban, ha egy lélek bűnbe esett, nem bűnös-e benne az egész emberi társadalom, az egész világ? Ez az, ami a tisztáknak egyetlen fájdalma, ez az, ami a bukottaknak egyetlen mentsége! Csodálkozunk-e, hogy a fuldokló még a szalmaszálla is belékapaszkodik? Csodálkozunk-e, hogy az erkölcsi örvénybe belésodrott lélek

kap minden ürügyön, mellyel magát a lelkiösmeret ostorcsapásai ellen védje? Ezért, ha Erzsikét a következő idézetekben a legszenvedélyesebb panaszokba kitörni halljuk, ne higgyük, hogy ezt rosszindulatból teszi, hogy férjét gyötörje. Ne higgyük, hogy a körülmények és emberek, kik ellen kikel, oly borzasztóak, oly gonoszak, aminőknek ő feltünteti. De halljuk ki szavaiból egy idegbaj következtében eltévedt lélek kétségbeesett vészkiáltását. Íme, hogy tör ki belőle a panasz a kétségtelenül kellemetlen anyagi helyzet miatt:

Botsás meg hogy holmijaidatt nem küldöm de mivel 27 pengő krajcarlal jöttem haza így nem vagyok képes a' fuvarbért kifizetni, Anyád pedig elmentt anélkül hogy egypár forintot adott volna tégy valamit hogy öröké nekelessen nékem gond és keserűség között gyögyörödnöm (május 25.)

Jaj Edes Anyadnak én mar nem tudok mitt tsinálni egy krajcarom sintsen és ő februarius olta nem adott és ez évbe alig kaptam anyitt hogy a húst sott es cseledett ki birnam elegiteni, én soha tüle nem kérek semitt. Gyerekestül rongyosak vagyunk mar majd megöszülök ez borzasztó egy élett, meddig tart ez meg így (június 4.)

Erzsikének eme kifakadásai remek kommentárt képeznek „Az ember tragédiájá”-nak nyolcadik színéhez:

ÉVA

János, nekem szükségem volna pénzre.

ÁDÁM

Egy fillérem sincs, mind elhordtad immár.

ÉVA

Örök szükségét tűrjek-é tehát?

Az udvarhölgyek pávaként ragyognak,

Szintúgy szégyellek köztük megjelenni.

Valóban, hogyha egy-egy udvaronc

Felém hajolva, mosolyogva mond,

Hogy a királyné köztük én vagyok,

Szégyenkezem miattad, aki a

Királynét így állítod udvarába.

ÁDÁM

*Nem fáradok-e éjet és napot,
Elárulom tudásomat miattad,
[...]
Hisz nékem nem kell semmi a világon,
Csak az éj és tündöklő csillaga,
Csak a szférák titkos harmóniája
Tiéd a többi. – Ámde ládd, ha a
Császár pénztára többnyire üres
Sok kérelemre rendetlen fizetnek.
Tiéd lesz most is, mit reggel kapok,
S te hálátlan vagy, ládd, ez fáj nekem.*

Mindig különös gyönyörrel olvastam „Az ember tragédiájá”-nak nyolcadik színét, de mióta Erzsike leveleit ismerem, a nagy műnek ez a részlete még sokkal becsesebb előttem. Erzsike jelleme itt a legnagyobb művésziességgel van kidomborítva, ami újból bizonyítja Schopenhauer elvét, hogy a költői ihletben rejlik az egyedüli emberi objektivitás. Ezért az életrajzírónak Erzsike megítélésében a Kepler-jelenetet kell zsinórmértékül vennie. Ilyen hiú, csillogni vágyó volt Erzsike a valóságban: szóval tökéletes Éva. Minden kétségbeesés dacára nem feledkezik meg a piperéről:

a' freslagba van egy selyem ruhám tsináljon Mutsenbaher más derekat mert így már nem horhatom, mond meg néki hogy derékba szűk-kebre és a' melybe bővebre tsinálja – 2 kalap Cruzmannak és egy mantil a' 2 kalapbul válaszon egyett és tisztítsa és putolja fel – ha a' ritkát – választya úgy ara tegyen fehér pantlikát ha pedig a' sűrű szalmát akkor arra tegyen Schottis pantlikát – a' Mantil ha lehet tisztítsa ki és tsinálja úgy mint most horgyák [...] (június 25.)

Tán fölösleges is megjegyezni, hogy Madách mindezen nagyszámú hasonló megbízásokban a legnagyobb lelkiismeretességgel és pontossággal járt el. Többet is küld, mint amennyit az asszony kívánt, szóval egészen olyan, amilyennek Keplert rajzolja. Azonfelül anyját

levélben kéri, hogy legyen Erzsikének támasza, segítse, amennyire lehetséges, nehéz anyagi helyzetében. Meglehet, hogy Madáchné elégedetlen lévén menyé viseletével, egy ideig egészen magára hagyta, de fia kérésének nem tudott ellenállani és Erzsikét – tőle telhetőleg – pénzzel segítette. „Edes Anyád most adott 600 forintot de ennek egy garasig helye van”, írja Erzsike június első napjaiban, június 25-én pedig: „múltkor anyád küldött 100 Vftot de a Cselédek számára semitt irtalé [neki – P. M.] illy alapottba meg kelbolondulnom”. A panaszok csak nem akarnak szünni. Úgy látszik, az anyós szemrehányásokat tesz neki, hogy viseletével rossz hírbe hozta magát a társaságban:

vagy talan Anyad már végkép elakar szekirozni ezt igen könnyen elérheti mert én nem szeretem magamatt hijaba szekiroztatni így beszél véle és agy valami biztos helyzetet bár mily igéntelent tsak hogy én minden érintkezéstül ment legyek Anyád iránába ő véle én soha egy faluba nem fogok lakni ez eltökélett szandékom és így én Stregóvai lakos toha nem leszek (május 25.)

Úgy látszik, hogy a költő öccse, Károly, nagyon kikelhetett sógor-nejja ellen; legalább ezt sejtetik Erzsike következő sorai:

irjal hogy segítsek magamon én nem vagyok képes így létezni, Károlynak meg montad é hogy a Cilagott külgye haza én nem akarok adig küldeni érte meg tenem irsz néki és meg renedeled hogy kügye mert én tudom hogy örülne ha az küldött embert visszautasíthatná nékem boszúságomra illyenekbe nagy vitez de maskép gyalazatos gyáva, — — — (június 4.)

De hát mind e szenvedélyes kifakadások nem szerezhetnek megnyugvást a lelkifurdalás fúriái által gyötrött asszonynak. Futna, menekülne önnönmagától:

kérlek tudosits mert Atyám magához hi néki felelnem kel mit tevő leszek megyeké vagy nem az majd attul fog fűgni hogy jövendőbe mily helyzetem lesz mert már ezt az örökös könyörgést vara<g>kozast, tetlenségét meg untam lelkemből. (május 25.)

Édes Apám hi magához, akarom tudni ad é Anyád anyitt hogy én meg elhessek Csesztvén vagy nem, ha nem ad akor elmegyekháza irjál néki röktön, én egészen elvagyok keseredve ha én irok akor borszasztókat találnék irni mind azokért mit én tüle meg nem érdemlettem (június 25.)

És ha mindez idézetekből nem tűnnék ki, hogy a boldogtalan aszszony csak kétségbeesésből vádaskodik és fenyegetőzik: íme a következő sorok, melyek az egész levelezésben a legmeggrázóbbak, egyszerre világossá teendik a büntudatos lélek halálos fájalmát:

Ára és Jolanka betegek himlősek mint én Duktort nem hozatok én sem orvosoltam magam türjönök ök is, ugy is a' jó lett boldogság a' sirba lakik tsak nekik lesz jobb ha nem ismerve az elet keserüsegeitt ott lelik fel örök nyugalnokatt. (május 25.)

Megjegyzendő, hogy Erzsike igen szerette gyermekeit, különösen pedig Jolánkát, elannyira, hogy a főntebbi sorokban nem is gyermekeinek, hanem önmagának kívánja a halált. Aki ezt tagadja, annak, úgy hiszem, nincs lélektani látása. De ha még volna valami kétség az olvasó szívében, azt bizonyára el fogja oszlatni a következő levél, melyet Erzsike anyósához intéz. Nagy költőnek kellene annak lennie, ki ily levelet tudna hősnőjének tollába diktálni:

Egyedül Anyai lelke elejébe!

Bocsánatot kérve vagyok bátor és Imre könyei és lelke fájalmatúl erőt nyerve ezen egy pár sorokat Anyás szíve elejébe bocsajtani, itt a' pertz hol Imretől és kedves Gyermekeim túl elkelve az igaz hogy sok részt magam vagyok oka, mert nem keletet volna engedni, nem fájalmaktúl magamat anyira elragadni, de elhagyatva, és ellenem anyian armankottak, és én bennem a' datz erőt nyerve, el jött azon idő a' sok fere értékek után, hogy Imre elküdtöt magatúl, ezt érzem hogy meg érdemlettem tu le, de Istenemre mondom soha szivem meg

nem hült eránta forron érzene, ezt csak most érzem midön itt a' keserü elvalás pertzei.

Hoszas nem akarok lenni, csak azt jegyzem meg, hogy mán elkésve Imrét kiengesztelni <a> egyedül még azon szerencse volt reám néz[ve] be menni Pestre és ha még lehet, közöttünk törtent[er] szerentsétlen irást [a válásról – P. M.] tsempli nélkül haza hozni, de kesső volt a faradozás, oda volt az utolsó remény reszembrül, e késedelem oka pedig tessék meg hinni, csak azon okbol eset, hogy túlbecsültem magam, és az is vissza tartot, szerettem volna Imre nyúltota volna vezető jobját felém, az igaz Ecséden szepen viselé magat irányomba, de jötek dolgok fel mik engem vérig sértetek, ezután lelkem is mét felvete álzatul datzosságat, és várt egy más kedvező pilanatot de az indolat sokszor eltevesztete a' pertzeket, sokszor a' bátortalanság is okozta hogy Imrének nem mertem szolni, míg végre eljött az utolsó pertz érzem hogy az elet fogy bennem ha meg kel Emitül és Gyermekeimtül válni, Emit terdeim kértem bocsásonmeg látva hogy ő is fájó szível valik meg tülem, ő sirt meg szeretet volna engedni de nem tudom mi az mi visza tárgya, bocsánatát nem merve ki mondani

Még ez volt hátra Anyai szivemnek Emmő kegyes Any[j]anal tanacsot kérni, az igaz hogy mán az utolsó pertzbe teszem, de meg lehet gyözödvé, hogy lelkem melyeből ered, és egyedül Anyai szivem és Imre iránti forró ragaszkodásom bátorít ezen lépésre legyen Biró feletünk, hogy vané meg remény Eminek megelegedést megnyugvást szerzhethnem, és nem e lesz szegyen kedves fíjának ha nékem meg bocsájt, hoszant beszélünk egymással, és meg vagyok gyözödvé hogy Emmi átlátja hogy az indolatt messzeragadott mint ketönket, és csak ezért valni kel egymastúl, fájdalommal és banattal, szivem érzé hogy meg ha Emmi meg bocsájtot volna a' jövő boldog lett volna közöttünk, és így hogy lelkem meg tegye mind azt mit fájalma sugal felkérem lelke sugalataból eredő tanácsát a' vevő pertzekbe, szoljon Emivel és mit határoz én meg nyugszom benne ha még érdemes vagyok tanácsa elfogadására, higye meg hogy büszkeségből is nem kértem edig, semmi más vissza nem tartot de evégső pertzekbe elhagyott és a' szeretet uralkodott feletem, borzadva az elvalastól, banatos szívvél elvárva Emi által üzent, vagy sorokba helyezett válaszát, és ha nints bocsánat

szamomra, úgy szegén Jolánkára kérem nagy Anyai áldását, hogy minyajunkal az Isten szeretete maradjon. Bocsánatot ker banatos lelkiem

Erzsi

(1853 végén) [Kiemelések – P. M.]

Azt hiszem, e mélyen megindító levélhez nem kell kommentár. Azt hiszem, az olvasó igazolva fogja látni, hogy Erzsike valóban tragikai egyéniség. Mindent, amit utolsó sorairól mondanék, csak csökkenően megrendítő hatásukat. Ez egyetlen levél magában véve elegendő, hogy a boldogtalan asszony emlékével kiengesztelődjünk. Ne feledjük el, hogy Madách életének legboldogabb korszakát Erzsinek köszönhette, és hogy „Az ember tragédiája” nem jöhetett volna létre e nő nélkül.

Heinrich Gusztáv írása magyarul most jelenik meg először, Rákóczi Katalin fordításában. A cikkíró hibáit, félreértéseit nem javítottuk; idézeteit az eredeti szövegekkel helyettesítettük.

A tévedésekről: Fráter Erzsébet nem az örültek házában halt meg, hanem a Nagyváradi közkórházban.

Nem tudunk róla, hogy Madách három nap után megkérte volna jövődöbelije kezét; nyilván az 1845. márc. 21-i levél „hogy birtam három nap titkolni szerelmemet?” utalását értette félre – Palágyi nyomán – Heinrich Gusztáv. Ennek megfelelően a jegyesség sem tartott majdnem egy évig, csupán március 16-tól július 20-ig.

A korabeli félinformációk és híresztelések mára teljesen hitelét veszített keveréke az is, amit Rákóczy János bújtatásával kapcsolatban olvashatunk; erről azonban igazán nem a cikkíró tehetett.

Végül Madách nem 1854-ben, hanem 1853. augusztus 20-án térhetett haza, Fráter Erzsébetnek anyósához írt levele viszont a következő évben, július 25-e után nem sokkal íródhatott. Ezek a félreértések zömében Palágyi írásának tulajdoníthatók.

Heinrich Gusztáv

Fráter Erzsébet*

Nincs magyar költő századunk második feléből, aki külföldön, különösképpen Németországban oly elismerést és ismertséget talált volna és a legbölcsebb köröket is oly mértékben meghódította volna, mint Madách Imre, akinek nagy alkotása: *Az ember tragédiája* – 1861-ben jelent meg, és a mai napig hat fordításban és feldolgozásban létezik.¹ Magasztos a koncepciója és alapgondolatának nagysága, gazdag, mély és eredeti ideákban; íveiben és részleteiben egy hatalmas géniusz imponáló alkotása – e költészetet előkelő hely illeti meg a költészet legmagasabb csúcsai közepette. És e nagyszerű mű műzsája Fráter Erzsébet** volt, aki a költőt néhány évre a legboldogabb férjé tette, hűtlenségével pedig egy klasszikus mű alkotásához segítette hozzá, és hamarosan teljesen tönkre is tette az életét.

Ki és mi volt Fráter Erzsébet? E kérdést a közelmúltig még csak fel sem vetette senki. Árnyék volt – sőt még annál is kevesebb, egy név volt irodalmunk történetében és férje életében. Hogy Madách boldog napokat töltött vele, a férj számos költeménye bizonyítja, amelyeknek ideálja és műzsája ő volt; hogy életét és boldogságát végül is aláásta, mutatják a tények. Ezen események mélyebb motívumait azonban szinte áthatolhatatlan fátyol borítja. Mi készítette a szeretett, a férj által megdicsőített nőt, gyermekei anyját arra, hogy hűtlen legyen a férjhez, akire büszkeséggel és a legmélyebb tisztelettel tekintett fel? – és egyedül ő a bűnös? avagy a körülményekre és egyéb tényezőkre át lehet-e a bűnnek legalábbis egy részét hárítani? Erzsébet egy évtizeddel ezelőtt egy örültek házában halt meg – a hűtlensége is egy örült nő tette volt? Ez a nő, akinek egy nagy költőt és nagyszerű költészetet

*G. Heinrich: *Elise Madách*. Pester Lloyd 1891. 32. sz.

**Az eredetiben – a német névhasználat gyakorlatának megfelelően – mindvégig (az írás címében is) a Madách Erzsébet név szerepel; a magyar szövegben értelemszerűen a Fráter Erzsébet nevet használtuk.

köszönhetünk, rossz volt vagy beteg? *Az ember tragédiája* himnusz, lelkes, mély érzésű, mély gondolatokat hordozó dicsőítő ének az asszonyra, az Isten legnagyobb teremtményére; – megbocsátott Madách valaha is ennek az asszonynak? felmentette őt később minden bűne alól?

Kérdések és megfontolások tömkelege, amelyre még ma sem lehet megnyugtató választ adni – ma sem, amikor Palágyi Menyhért több levelet és levéltöredéket hozott nyilvánosságra,² amelyek új talányokat nyitnak, anélkül, hogy a régiekre választ adnának. E levelek mégis felbátorítanak arra, hogy legalább feltételezéseket fogalmazzunk meg, feltételezéseket, amelyek – hamarosan látjuk – rendkívül szubjektív természetűek.

Madách Imre (született 1823. jan. 21-én Sztregován, Nógrád megyében), 21 éves, amikor megismeri Fráter Erzsébetet. Befejezte jogi tanulmányait a budapesti egyetemen,* és tiszteletbeli jegyzőként állt megyeje alkalmazásában, abban a megyében, amelyben családja régi nemessége és tekintélyes birtoka révén előkelő helyet töltött be. Apja, szintén Madách Imre cs. kir. kamarás volt, már egy évtizede halott, anyja, Majthényi Anna meleg anyai érzésekkel irányította 5 gyermeke nevelését, és kiváló tehetséggel megáldott üzletemberként igazgatta a birtokait. A fiatal Madách Imre már a műzsával is megismerkedett, amikor a 17 éves Fráter Erzsébettel találkozott. Erzsébet egy régi nemesi, de elszegényedett családból származott az Alföldről. E család tagja volt az a Fráter György, aki a 16. században Martinuzzi kardinálisként oly kiváló szerepet játszott Magyarország és Erdély történelmében. Madách Balassagyarmaton, Nógrád megye székhelyén látta meg a lányt Fráter Pál, nagybátyja otthonában, aki abban az időben a megye alispánja volt, és ebben a minőségében a fiatal tiszteletbeli jegyző felettese. Erzsébet nem volt éppen szépnek mondható, de az a fiatal lánytípus, aki az emberek tekintetét magára vonja, és a megfigyelőt lebilincseli. Iskolai képzése nem lehetett különösképpen alapos, mert levelei a magyar helyesírás és nyelvtan szubjektív lebe-

*Budapesti egyetem ekkor még nem volt; helyesen: pesti egyetem – Rákóczi Katalin jegyzete

csülését mutatják, de olvasott volt, ismerte a jelentősebb magyar írókat és szépirodalmi lapok szorgalmas olvasásával felszínen tartotta magát. Összevéve mindezt, ezen a ponton olyan volt, mint sok fiatal lány, aki életét egy kis magyar faluban, a Bihar megyei Cséhtelegen volt kénytelen tölteni. Annál vonzóbbak voltak e fiatal lány egyéni tulajdonságai. Erzsébet eleven volt és életvidám, energikus a makacsságig, tele egészséges józan értelemmel, ötletgazdag és ugyanakkor ábrándos lélek. Ha a költő azt mondja: „Látnom téged és szeretnem egy volt”, úgy ez ebben az esetben nem frázis, hiszen három nap után megkérte a kezét. Erzsébet hagyta magát kéretni – egy kicsit talán nem csupán illendőségből –, de később éppen ő volt a türelmetlen és sürgető fél. Amikor elhagyta a nagybátyja házát és visszatért a szülői házba Cséhtelekre, 1844 decembertől 1845 júniusáig 10 levele maradt fenn – sajnos a völegény válaszlevelei nélkül. Sajnálatos, hogy Erzsébet levelei is egyrészt kivonatokban és töredékekben. Nem akarunk tudálékoskodni, ezekből a levelekből nem lehet mást kiolvasni, mint hogy Erzsébet 17 éves volt és menyasszony. A levelek eleinte kissé formálisak, a kislány küszködik a kifejezéssel, és csak lassan nő bele az új helyzetbe. Később melegebb hangvételű, bensőségesebb, szabadabb a levelek hangja; a helyesírási és nyelvtani hibák ellenére is megnyerő és megható módon tudja kifejezni, amivel fiatal szíve tele van. A váratlan boldogság egén természetesen nem hiányoznak a felhők sem; megfontolások, félelmek kapnak hangot, a jövőbe vetett tekintet váltakozó képeket, szemrehányásokat és vigasztalásokat mutatnak fel mindkettőjüknél; ám akadt-e valaha is jegyesség, ami majdnem egy évig tartott, ami másképpen folyt volna le és más hangú lett volna?

Egyetlen körülmény ad ennek a levélváltásnak egyéni jelleget és különös jelentőséget. Azt tapasztaljuk ugyanis, hogy a költő anyja e házasság *ellen* lépett fel. Madách istenítette anyját, és joggal tette ezt, mert Majthényi Anna jelentős, világosan gondolkodó, melegen érző asszony volt. Mennyire fájhatott az anya ellenszenv a fiának! Sajnos hiányoznak a levelek, ahogy már jeleztük, és csak feltevésekre vagyunk utalva; annál világosabban tűnik ez ki a fiatal lány leveleiből. Amikor Imre azt írja, hogy anyja és lánytestvére eljegyzésének hírére

„édes könnyeket” ejtettek, Erzsébet helyben hagyja, hogy nővére édes könnyeiben nem is kételkedik, de az anyja könnyeinek édességében erősen kételkedik. Később panaszkodik, hogy Madách anyja egyetlen szóra sem méltatja őt; és Madách természetesen keresztül viszi, hogy Anna a leendő menyének levelet írjon. Erzsébet e levelet kitörő örömmel fogadja, és azt mondja, hogy „minden szava félelmem meg vigasztalója” – de egyúttal azt is megírja, tudja, *kinek* köszönheti egyes egyedül ezt az örömet, és azt is hozzáfűzi, kész lett volna szerelmét feláldozni, ha a völegény családja ignorálta volna őt.

Eme utolsó fordulatot nem kell nagyon tragikusnak venni – annál fontosabb az a kérdés, *miért* ellenezte Madách Anna fiának a házasságát.

Erre a kérdésre sem lehet egyértelmű választ adni. Számunkra *egy dolog* azonban kétségtelen: az ellenszenv okát nem a fiatal lány jellemében kell keresni. Ezt kizárja az anya belátása és energikus fellépése, aki sohasem adta volna a beleegyezését a házassághoz; e feltevés ellen szól magának Madáchnak őszinte, kristálytisza, ideges-nemes jelleme is. Mi készíthette tehát az anyát, hogy fiának boldogsága útjába álljon? Célt téveszt sokszor, aki túl magasan keresi a célt. Az emberi dolgokat rendszerint nem magas eszmények, hanem gyakorlatias mindennapi szempontok határozzák meg. Mi van akkor, ha Madáchné a szegény Fráter Erzsébetben nem azt látja meg, amit hön szeretett fiának elvárt volna – „egy jó partit”? Ha nagyon időszerűtlennek látta azt (és ez tűnik számunkra a legvalószínűbbnek), hogy egész életére lekösse magát. Ha más anyához hasonlóan esetleg más menyasszonyt tartogatott számára, akinek családi kapcsolatai és vagyon helyzete jobban megfelelt volna neki?...

Bárhogy is volt, az anya végül – ahogy a következmények is mutatják – nehéz szívvel és inkább a rábeszélésnek, mintsem a meggyőződésének engedve, beleegyezett, és Madách Imre 1845. júl. 20-án a Nógrád megyei Csécsén, Fráter Pál egy másik birtokán, oltárhoz vezető Fráter Erzsébetet. Hogy boldogok voltak-e ketten? – ki tudna ebben kételkedni, aki maga is szeretett menyasszonnyal állt az oltár előtt – de ugyanilyen biztos az is, hogy ez a szükségből enyhülésbe fordult feszültség Anna és Erzsébet között, már most rávetette árnyékát e boldogságra.

A fiatal pár boldogsága zavartalannak volt mondható. Csesztvén laktak, az egyik Madách-birtokon, és a fiatalasszony hamarosan betöltözte fiatal anyaként férje boldogságát. Semmi sem szól az ellen, hogy abban a világtól elzárt idillben, amely hét évig tartott, ne a legtisztább, legzavartalanabb lett volna a boldogságuk. Mindenesetre hiányoznak ellenbizonyítékok, amik ezt megcáfolnák, de egy család boldogságának bizonyítékai rendszerint hiányoznak. Igen kívánatos volna természetesen, ha megtudnánk, ezen idő alatt Erzsébet és anyósa között kialakult-e valamilyen viszony, és milyen is volt az; hogy ők ketten megismerték-e egymást közelebbről, és született-e megértés közöttük, vagy továbbra is az a hűvös udvariasság maradt az alapállás közöttük? Hogy a nagyanya az unokáit, főleg az idősebb Aladárt – aki közben szintén tehetséges költőként mutatkozott be –, bensőségesen szerette, még nem bizonyít semmit, hiszen ő és testvére voltak a bálványozásig szeretett fia gyermekei; – egyéb adatok teljesen hiányoznak, még feltevésekre sem lehetünk feljogosítva. Az ezután következő tényekből lehet nagy valószínűséggel arra következtetni, hogy Erzsébet sohasem találta meg az utat az anyósa szívéhez.

Hét év zavartalan boldogság után borzalmas végzet szakadt a költő házára. A szabadságharc és következményei a Madách családot sem kímélték. A költő egyik fivére elesett a harcokban, Mária nővérét, akit férjével és gyermekeivel rabló oláhok gyilkoltak meg a legkegyetlenebb módon, szintén áldozat volt, Imre pedig áldozata lett nemes hazaszeretetének. A szabadságharc befejezése után bujdosó érkezett Nógrád megyébe: Rákóczy János, aki Kossuthnál titkári feladatokat látott el, vendégszeretetre talált Madách Imrénél és „cseh vadász”-ként szállásra lelt az üresen álló vadászlakban Csesztvén. A „vadász” azonban könnyelmű és vigyázatlan volt, és nem gondolt arra, hogy nemcsak saját magát, hanem jótévőjét is a legnagyobb veszélynek teszi ki, ha az üldözői utoléri. Ez történt valójában. Egyik augusztusi estén 1852-ben – a gyerekek már aludtak, Madách Imre felolvasott a feleségének egy könyvből lámpafény mellett – csendőrök léptek be és letartóztatták – mert a „vadász” szerencsésen elmenekült már addigra. A költőt előbb Pozsonyba, majd Pestre szállították, bár a következő év májusában már visszanyerte szabadságát, de csak augusztus 20-án tér-

hetett ismét haza. – Ez a rövid idő elég volt ahhoz, hogy élete boldogsága örökre megsemmisüljön és életereje menthetetlenül megtörjön.

A költő letartóztatása pillanatában a helyzet valóban félelmetes volt. Vagyonát lefoglalták, a ház ura nélkül, a feleség férje nélkül maradt, Erzsébet egyetlen védelme és vigasza a két gyermek, és hogy a nyomorúsága teljes legyen, harmadik gyermekét a szíve alatt hordta már. Ilyen körülmények között szakadt rá a katasztrófa. Ha a költő azt énekelte a feleségének:

*Ott a kis ház ajtajában állva,
Vár a kedves ölelő karába,
És szemében tiszta érzelem;
Mint virág él, illatot lehelni,
Ő szeret, mert kell neki szeretni,
És nem tudna élni nélkülem.**

nos eme utolsó sor borzalmasan, előre nem látható módon beteljesedett, mert Erzsébet a költő nélkül elvesztette minden tartását és a bűn áldozatává vált.

Mindenek előtt egy kérdés merül fel bennünk: hol volt, mit tett e nehéz időkben a költő édesanyja? A kis Aladárt magához vette – ez volt minden. Van erre elfogadható magyarázat, vagy létezik valami felmentés e tette? A fiú felesége egyedül van és elhagyatott; ama nehéz óra előtt áll, ami minden asszonyt megvisel; mindentől megfosztva, minden tanácstól megrabolva – és az anyós egyszerűen magára, sorsára hagyja! De még ennél is több történt: Erzsébet szükséget lát, keserű szükséget, és Majthényi Anna hideg és kemény! Erzsébet levelei férje távolléte idejéből félelmetes betekintést adnak e szegény asszony helyzetébe. Az első levelét férje nem kapta meg, a második március 6-án íródott 1853-ban; a borítékon a felirat „közlésre” és alatta „olvasta Madách Imre”. A levél következőképpen szól, a kevésbé lényeges bevezető sorok nélkül, teljes fordításban: „kértelen vagyok vagyok [!] néked ezen egy pár sorba helyzetem és kéresém nyilvánítani

*Madách Imre: *Otthon* c. verséből valók a sorok.

és kérni segíts menyire sorsod engedi rajtam, már Januariusba is kertelek arra mit itt szinte kérek, de talán levelem nem kaptad, pedig az Auditornak címeztem vagy már akkor Pozsonba nem voltál ezt mind nem tudom minde<g>dig kéresem az légszives nekem egy 600 pengörül szóló *kötelezvént* küldeni hogy én szerezhsek rá pénzt, hoszas nem akarok lenni tsak anit mondok hogy a' végső szükség kentelenit erre tudod hogy önnön vagyonunk nints tsak abúl elünk mit Anyád ád és ez is bizonytalan –

főképen nekem, énnekem nints jogom követelni de ezt nem is akarom Még egyszer kellek [!] intezkegy a' *kötelezvényről*, bár néked sints <pe> önön vagyonod de talán még is valamelyik rokon vagy Barátod kiségett a végső sükségből, maskép nem vagyok képes élni *Csesztvén* ha minden napra nem vólna remenyem hogy jösz már elköltöztem volna Atyámhoz de e rövid időre nem érdemes, mert ugyé Edes Emim az Isten és igazságos biráid nemsóka haza botsajtanak, akkor szoros számadast mutatok minden pénzrül mi kezem közt meg fordúlt. A' Gyermekes szépen nőnek és egeségesek – tsak már hon volnál oly keserves nálad nélkül most nekem tsak már hamar meglátogathatnálak – de Te adig már hon leszel, irjal egy ferfi nevétt mi néked tetszik mert Leány nevétt irtál, Pozsonbúl. tsokol foron szerető nőd Erzsi.”

Madách természetesen azonnal elküldi a kért adóslevelet; a fiú-névre azonban nem volt szükség, mert Erzsébet április elején leány-gyermeknek adott életet.

A fenti levél minden érző szívű emberből a legkínosabb érzéseket váltja ki. Az anyós ilyen helyzetben magára hagyja a menyét, közvetlenül a nehéz órája előtt keserű szükséglátásra kárhoztatja, olyannyira, hogy a szegény asszony a fogoly férjéhez kénytelen fordulni, aki pedig maga is nagy nyomorúságban és mindenétől megfosztva tengődik, és adóslevelet kér, amit egyébként május 2-ig még nem váltott be. És hogyan kell értenünk azt, hogy nincs joga férjének anyjától valamit is követelni?... Ezalatt szült és nem a legszerencsésebb körülmények között. Sokáig betegeskedik és rendkívül ideges lesz. Maga is azt írja, hogy a legkisebb hangoskodás, a leggyengébb zaj is félelmetes erővel hat rá, amit azelőtt sohasem tapasztalt magán. Férjének szabadulása ragyogó napsugár e szegény asszony életében. „Nints tollamnak hatal-

mába – írja 1853. május 12-én – hogy azon örömett kifejezhetné mi keblemben lakik mi olta szabadon tudlak mármost ismét felderült a' jóremény bennem, mert mar ezis elkezdett hagyni a' sok testi lelki gyötrelem mijatt... én soha tüle nem kérek semitt. Gyerekestül rongyosak vagyunk mar majd megöszülök ez borzasztó egy élett, meddig tart ez meg így...” E töredékekhez vegyük még a május 25-i leveléből az alábbi részletet: „vagy talan Anyád már végkép elakar szekirozni ezt igen könnyen elérheti mert én nem szeretem magamatt hijaba szekiroztatni így beszél véle és agy valami biztos helyzetet... én Stregó-vai lakos toha nem leszek.” Károly sógorára is panaszkodik, anélkül hogy pontosan tudnánk, miért. Végül apjához akar utazni, és felszó-lítja férjét, mondjon véleményt erre vonatkozóan: „megyeké vagy nem az majd attul fog függni hogy jövendőbe mily helyzetem lesz mert már ezt az örökös könyörgést vara<g>kozast, tetlenségét meg untam lelkemből... tudni akarom... nekik [a gyerekeknek] lesz jobb ha nem ismerve az elettes keserüsegéitt ott [a sírban] lelik fel örök nyugalmo-katt.”

Álljunk meg egy pillanatra. Mi olvasható ki a fenti szövegből? Először is az, hogy Fráter Erzsébet férje távollétében védelem és tanács nélkül maradt, és állandó kínos anyagi szükségét látott, és ezt főleg a legkisebb gyermekének születése előtti és utáni időben; továbbá, hogy ez utóbbi összefüggésben egyéb szenvedéseivel egészségére, különösképpen idegrendszerére bizonyosan károsan kihatott; – végezetül, hogy e boldogtalan és szájalomra méltó asszony viszonya az anyósához, akitől anyagilag függött, nagyon szomorú volt. Palágyi, a fenti levelek és levéltöredékek érdemes kiadója, két egészen más „tényt” olvas ki e dokumentumokból: először, hogy Erzsébet idegbeteg volt, szükségét és nyomorúságot látott, ahol sem az egyik, sem a másik nem volt jelen; azután: e levelekben a bukott asszony nyomasztó büntudata nyer kifejezést, akinek sorsát éppen nem látja „tragikusnak”. Amennyiben Palágyi a következtetéseit egyes-egyedül a közölt aktákra alapozza, akkor azok teljes bizonyossággal hamisnak mondhatók; ha azonban más anyag is rendelkezésére állt, ami könnyen lehetséges, nem tette helyesen, hogy az olvasók elől elzárta azt...³

Elérkeztünk a katasztrófához. 1854. augusztus 20-án Madách ismét megjelent Nógrád megyei otthonában. Mit talált a költő és mi történt? Nem tudjuk, ám még ama év végén⁴ a következő levelet írja Erzsébet anyósához:

Egyedül Anyai lelke elejébe!

Bocsánatot kérve vagyok bátor és Imre könyei és lelke fájdalmatúl erőt nyerve ezen egy pár sorokat Anyás szive elejébe bocsajtani, itt a' pertz hol Imretől és kedves Gyermekeim túl elkelyalnom [?] az igaz hogy sok részt magam vagyok oka, mert nem keletet volna engedni, nemi fájdalmatúl magamat anyira elragadni, de elhagyatva, és ellenem anyian armankottak, és én bennem a' datz erőtt nyerve, el jött azon idő a' sok fere értések után, hogy Imre elküldött magatúl, ezt érezem hogy meg erdemletem tu le, de Istenemre mondom soha szivem meg nem hűlt eránta forron érzene, ezt csak most érzem midőn itt a' keserü elvalás pertzei.

Hozzas nem akarok lenni, csak azt jegyzem meg, hogy mán elkésve Imrét kiengesztelni <a> egyedül még azon szerencse volt reám néz[ve] be menni Pestre és ha még lehet, közöttünk törten[t] szerentsétlen írást tsempli nélkül haza hozni, de kesső volt a faradozás, oda volt az utolsó remény reszembrül, e késedelem oka pedig tessék meg hinni, csak azon okbol eset, hogy túlbecsültem magam, és az is vissza tartot, szerettem volna Imre nyúltota volna vezető jobját felém, az igaz Ecséden szepen viselé magat irányomba, de jötek dolgok fel mik engem vérig sértetek, ezután lelkem is mét felvete álzartúl datszosságot, és várt egy más kedvező pilanatot de az indolat sokszor eltevesztete a' pertzeket, sokszor a' bátortalanság is okozta hogy Imrének nem mertem szolni, mig végre eljött az utolsó pertz érzém hogy az elett fogy bennem ha meg kel Emitül és Gyermekeimtül válni, Emit terdeim kértem bocsásonmeg látva hogy ő is fajó szivel valik meg tülem, ő sirt meg szeretet volna engedni de nem tudom mi az mi visza tárgya, bocsanatát nem merve ki mondani

Még ez volt hátra Anyai szivemnek Emmő kegyes Any[j]anal tacsot kérni, az igaz hogy mán az utolsó pertzbe tesztem, de meg lehet

gyöződve, hogy lelkem melyeből ered, és egyedül Anyai szivem és Imre iránti forró ragaszkodásom bátorít ezen lépésre legyen Biró feletünk, hogy vané meg remény Eminek megelegetést megnyugvást szerzhethetem, és nem e lesz szegyen kedves fíjának ha nékem meg bocsájt, hozsant beszélünk egymással, és meg vagyok gyöződve hogy Emmi átlátja hogy az indolatt messzeragadott mint ketönket, és csak ezért valni kel egymastúl, fájdalommal és banattal, szivem érzé hogy meg ha Emmi meg bocsájtot volna a' jövő boldog lett volna közöttünk, és így hogy lelkem meg tegye mind azt mit fájdalma sugal felkérem lelke sugalataból eredő tanácsát a' vepső pertzekbe, szoljon Emivel és mit határoz én meg nyugszom benne ha még érdemes vagyok tanácsa elfogadására, higye meg hogy büszkeségből is nem kértem edig, semmi más vissza nem tartot de evégső pertzekbe elhagyott és a' szeretet uralkodott feletem, borzadva az elvalastól, banatos szivvel elvárva Emi által üzent, vagy sorokba helyezett válaszát, és ha nints bocsánat számomra, úgy szegén Jolánkára kérem nagy Anyai áldását, hogy minyajunkal az Isten szeretete maradjon. Bocsánatot ker banatos lelkem

Erzsi

Ez a levél, amit senki nem tud mély megrendülés nélkül elolvasni, sem tartalmaz tényeket. Erzsébet bűnösnek érzi magát, de a bűn nem tűnik szemében oly megvilágításban, hogy ne volna joga vagy reménye a bocsánatra. Így nem beszél sem egy örült, sem egy elvetemült nő – ez a legmélyebb szenvedés hangja. Miben állt a bűne? Milyen körülmények között, milyen okból vált bűnössé? Csak azt látjuk, hogy összetörik, de nem bűnei súlya alatt, hanem a férjétől, gyermekeitől való elváláson érzett fájdalom miatt. Ismerjük az ítéletet, de az elítélt bűneit nem látjuk tisztán. Az ítélet minden bizonnyal igazságos volt – Hebbel mondja: „azon egyetlen férfi sem tudja túltenni magát” – de a bűnös elítéléséhez ez még messze nem elegendő. A közölt levelek alapján Erzsébet már most is bírja teljes emberi együttérzésünket; csupán az volna kívánatos, hogy e szerencsétlen nőről mi is világos és egyértelmű ítéletet tudjunk alkotni. Ezt olyan asszony, aki bármennyire is bűnös lett legyen, minden bizonnyal elvárhatja – az a nő, aki

Madách rövid életének legszebb éveit, a magyar nemzet és a művelt világ *Az ember tragédiáját* köszönheti.

Rákóczi Katalin fordítása

Jegyzetek

1. Kiadások: 1865: Alexander Dietze, 1886: August Siebenlist, 1887: Andor Sponer, 1883: Julius v. Lechner; az ötödik Ludwig v. Dóczitól jelenleg nyomdában van. E zseniális művet 1883. szeptember 21-én mutatták be első ízben Paulay Ede színpadi átírásában a budapesti Nemzeti Színházban, átütő sikerrel. Ezt a feldolgozást Alexander Fischer, Petőfi korán elhunyt életrajzírója fordította le németre.
2. A Kiss József által kiadott *A Hétben* 1890. 39–42. sz.
3. Meg kell jegyeznünk, hogy azzal a móddal, ahogy e levelek a nyilvánosság elé kerültek, nem értünk egyet. Hogy a közvélemény tiszta és objektív képet nyerhessen, szükség van a teljes és rövidítés nélküli levélanyagra. Ez a megjegyzés nem akar szemrehányás lenni, csupán felszólítás az összes levél közzétételére.
4. A pontos dátum igen kívánatos volna.

Palágyi Menyhért válasza a Pester Lloyd 1891. 51. számában jelent meg. Írásának első felében igyekszik – nem is eredménytelenül – tárgyilagos maradni. Van azonban egy kényes pont, ahol – nyilván szándékolatlanul – megsérti ezt az elvet. Majthényi Annáról ugyanis azt állítja, hogy róla csak egy vélemény létezik: „ritka, nagylelkű, nemes asszony volt.” Márpedig Palágyinak tudnia kellett, hogy léteztek ettől merőben eltérő vélemények is. Bizonyára elkerülte a figyelmét a családi levelezésben Majthényi Anna és Madách Anna konfliktusa, nyilván nem kereste fel Madách Anna leszármazottjait, vagy Madách Jolánt, akik más véleményen voltak, mint Szontagh Pál vagy Madách Aladár. Ám még ebben az esetben sem érthető, hogy miért negligálta Henrici Ágoston véleményét, akitől pedig bizonyíthatóan kapott információkat, s akinek fia a későbbiekben éppen a családi hagyomány alapján Fráter Erzsébet mellett emelt szót. Palágyi tárgyilagosságát alapvetően nem annak alapján vonhatjuk kétségbe, amit Fráter Erzsébetről ír, hanem annak alapján, ahogyan Majthényi Annához viszonyul: „Teljes mértékben el kell vetni azt a méltatlan gyanút, hogy Madáchné megkeserítette volna fia családi életét, vagy valamilyen módon hozzájárult volna annak elromlásához. Aki ilyen következtetésekre jut, nemcsak a körülményeket, hanem a cselekvő személyeket is félreismeri.” Nos, éppen ez az, amit ma már joggal kétségbe vonhatunk, s ami Palágyit is kétkedővé tehetné volna, ha jobban belegondol abba, hogy Majthényi Anna – egyik levelének tanúsága szerint – a saját lányát a legszívesebben minden örökségből kizárta volna. Ha a körülményeket talán nem is, a cselekvő személyeket olykor bizony Palágyi Menyhért is félreismerte.

Palágyi Menyhért

Fráter Erzsébet*

Mióta a Kiss József által szerkesztett „A Hét” c. hetilapban Fráter Erzsébet leveleit publikáltam, Dr. Heinrich Gusztáv tollából egy cikk jelent meg a „Pester Lloyd” jan. 31-i számában, amely behatóan foglalkozik a fent említett munkámmal. Ez a cikk is tanúsítja azt a mély érdeklődést, amit „Az ember tragédiája” írójának a családi drámájáról szóló első közlemények kiváltottak. Ez igencsak természetes, mivel a költő házasságának története új megvilágításba helyezi főművének koncepcióját. Vonakodtam volna a szomorú családi történetből a legcsekélyebb részletet is nyilvánosságra hozni, ha nem az az esztétikai szempont vezérelt volna, hogy az utat egyengesse, amely a költő főművének mélyebb és behatóbb méltatásához vezethet.

Örömmel látom a Heinrich-féle cikkből, hogy eme intenciómmal célokat már el is értem. Fő törekvésem az volt, hogy megmutassam: Madách „Az ember tragédiája” c. művéhez az inspirációt nem csupán a világtörténelem tanulmányozásából, hanem legalább ilyen mértékben saját élményeiből, főleg pedig a feleségéhez való viszonyából merítette. Egy szóval: a nagy költői alkotás nem csupán filozófiai kontempláció szüleménye, hanem abból a valóságos költői sugallatból fakad, amit az életben megélt nagy krízisek, nagy szenvedések és csapások az érző lélekben előhívtak. Heinrich teljes mértékben ezt a szempontot képviseli, amikor azt mondja: „És e nagyszerű mű műzsája Fráter Erzsébet volt.” Kritikusaink régebben nem ebből a felfogásból indultak ki. Így pl. Szász Károly sem, aki bár Madách költészetéről szuperlatívuszokban beszél, de nem azt hangsúlyozza, amit a költő saját életéből, saját egyéniségéből merített, és nem a mű eredeti vonásait, amelyek a figyelmet maguk felé fordították, hanem sokkal inkább

*Ebben a tanulmányban is – akárcsak az előzőben – a címben és a szövegben is a Madách Erzsébet (Elise Madách) név szerepelt; a magyar nyelvhasználatnak megfelelően Fráter Erzsébetnek fordítottuk – A. Cs.

azt a hatást, amit Goethe géniusza Madáchra gyakorolt. Heinrich e vomumával az esztétikai kritikának igen nagy szolgálatot tett, mert ha abban maradunk, hogy „Az ember tragédiája” nagy családbeli hasonlóságot mutat a „Faust”-tal és Byron „Mistréiumok”-jával, akkor végül odajutunk, hogy számunkra éppen az vész el, ami Madách költészetében oly közvetlenül és hatalmas erővel hat, ami egyedi, ami sajátos költészeti értéket jelent. – Igen, Fráter Erzsébet volt „Az ember tragédiája” műzsája, és ha cikkemből semmi egyéb, csupán ennyi derült volna ki, már ezért az egyetlen eredményért is meg kellett volna írnom azt.

Más kérdés, mennyiben voltam képes a rendelkezésemre álló adatok alapján Erzsébet jellemét híven ábrázolni. Ebben a kérdésben Heinrich igen helyesen látja azt, hogy cikkemben nemcsak azokra a levelekre támaszkodom, amelyekből néhány részletet közrebocsátottam – mert csak *ennyire* terjedt a felhatalmazásom –, sok felvilágosítást köszönhetek igen tisztelt barátomnak Jeszenszky Dánielnek, aki oly kegyes volt, és Madách Imre legjobb barátjával, a nógrádi Szontagh Pállal is összehozott. Ez utóbbi eleven visszaemlékezései révén egy pillanatra valóságosan is életre keltette a költő képét. Még többet köszönhetek azonban annak a körülménynek, hogy a költő egyetlen fia, Madách Aladár vendége lehettem a sztrigovai kastélyban. Sok órát töltöttem abban a teremben, ahol még ma is áll Madách biliárdasztala, ültem az íróasztalánál, éjszakákat töltöttem el az ő alkóvjáiban könyveit, költeményeinek kéziratait átnézve, amelyekből Gyulay Madách összes műveinek kiadásából többet is kihagyott. Jártam az árnyas parkban, a domb alján, ahol a költő oly sokat gondolkodott és álmodozott. E domb tetejéről letekinhettem a völgybe, ahol a Madách család földjei terülnek el, és ahonnan a környék legmagasabb hegye látható, amit a kegyelet Madách-magaslatnak nevezett el. És ami a legfontosabb: mindezt úgy tettem meg, hogy közben nem gondoltam irodalmi kutatásokra. Aladár barátommal és kedves családjával kirándulásokat tettünk a környékre. Többek között egy kellemes délutánt töltöttünk abban a kis erdőben, amit Madách Imre annak idején maga telepített. Mellékesen megjegyezve a költő jó házigazda volt, és a fiáról hasonló dicsőretet hallottam.

Habár a költő fia sok mindent megváltoztatott a birtokon, nekem mégis úgy tűnt, mintha az idő megállt volna a kastély felett, és mintha a nagy költő lelke a termekben, a parkban az emberek között lebegett volna. Nem azért, mert a bútorok és a költő relikviái oly nagy gonddal őriztetnek, hanem azért, mert fiában és annak családjában valóban a költő lelke él. Az ember úgy lépi át a sztrégovai kastély küszöbét, mintha egy szigetre érne, ahová az élet szomorú hullámverése már nem ér el; mintha a remete költő még most is továbbszövé nagy álmait és mintha ott nem volna szabad semmi egyebet, csak verseket írni. Ez a kastély már Madách Imre édesanyja idejében is ilyen sziget volt, mert a túl korán megözvegyült, magasan képzett arisztokrata hölgy a környéken csak ritkán találkozott hozzá méltó társaságot. A kastély még inkább izolálódott, amikor költő fia, családi életének romjai felett szomorkodva e remetelakban megírta nagy művét; e kastély pedig a harmadik generációban is megőrizte e szigetjellegét, mert a költő fiában: Aladárban is költői lélek lakozik.

Vele beszélgetve úgy éreztem, közelebb kerültem „Az ember tragédiája” költőjéhez. Beavatott a Madách család múltjának történetébe, de csak akkor kezdtem a hallottak irodalmi megőrzésén gondolkodni, amikor megmutatta Fráter Erzsébet leveleit, szám szerint húszat. Ezek közül tíz abból az időből származik, amikor Erzsébet a menyasszonya volt, ám tizet 1853-ban írt,* hét évvel házasságkötése után, amikor férje fogságban szenvedett. Mindazt, ami e levelekből, akár személyekre, akár eseményekre felvilágosítást adhatott, a Kiss József által szerkesztett „A Hét” c. lapban közzétettem; e levelek teljes szövegének közlése nem igen változtatna azon az ítéleten, amit az olvasó a levéltörédek alapján kialakított Fráter Erzsébetéről. A jegyesség idejéből származó levelek semmilyen felvilágosítást nem adnak olyan dolgokról, amiket „események”-nek lehetne nevezni. Ezek természetesen fontosak, mert rávilágítanak a leány jellemére, temperamentumára és műveltségére, valamint a vőlegényéhez és annak családjához fűződő viszonyára. E leveleket, amennyire ez tőlem tellett, a legtitkosabb

*Valójában az említett tíz levél közül néhány nem 1853-ban, hanem 1864-ben íródott – A. Cs.

pszichológiai vonásokig elemeztem. Mindaz, amit Erzsébetről hallottam, csak támpont lehetett ahhoz képest, amit a levelekben kerestem; és amit a levelekben találtam, arra jogosít, hogy megítéljem a szóbeli közléseket. Nagy megnyugvással látom, hogy Heinrich vonakodás nélkül követ e leány jellemének ábrázolásában. A vőlegényhez való viszonyt szerencsés tapintattal taglalja, és nem hallgatja el a legkisebbet sem azokból a vonásokból, amiket megvilágítottam. Kiemeli Erzsébet nagy életszeretetét, dacos energiáját, józan intelligenciáját, gondolatgazdagságát; a legnagyobb súlyt pedig arra a körülményre helyezi – mint én is –, hogy a menyasszony és leendő anyósa között már igen korán megmutatkozott egy bizonyos antagonizmus. Ám elveszíti az igazságosság mértékét, amikor a mérleget teljes egészében a menyasszony javára billenti, és Madách anyjával szemben ellenséges hangulatba kergeti magát.

Tévedésének első és legfőbb oka abban rejlik, hogy túlságosan is Erzsébet leveleinek befolyása alatt áll, és ítélőbíróként tulajdonképpen csak az egyik felet hallgatja meg. Ha tudjuk, hogy két asszony között ellentét feszül, szabad-e akkor az egyiket kizárólag a másik szenvedélyes panaszra alapján elítélni? Hol marad akkor az igazságosság? Heinrich tévedése egyébként még jobb megvilágításba helyezi a költő családi drámáját. Az volt a célom, hogy a bűnös Erzsébet iránt minden részvétet felkeltsek, amit ez a szerencsétlen asszony teljes mértékben megérdemel. Hogy célomat elértem, tanúsítják Heinrich saját szavai: „A közölt levelek alapján máris az övé az emberi együttérzésünk a legteljesebb mértékben.”

Számolnom kellett azzal, hogy Erzsébetet az esetleges támadásokkal szemben meg kell védelmeznem. Ám Heinrich majdnem arra kényszerít, hogy az anya védelmezője legyek, habár ő az egyetlen asszony, akinek nem volt szüksége védelmezőre.

Özvegysége alatt nemcsak önmagát védelmezte meg, hanem gyermekeit, később unokáit is. Milyen csodálatos módon tudott gyermekeinek élni, majd idegeneknek is, szegényeket gyámolítani, árvákat felnevelni! Százával léteznek levelek, amelyek bizonyítják, milyen végtelenül gondos és gyengéd asszony volt ő. Emléke a környéken, a megyében, valamint fiának nagy művében él tovább. Madáchné Majthé-

nyi Anna asszonyról csak egy vélemény létezik: ritka, nagylelkű, nemes asszony volt. Valóban, nagy méltósággal rendelkezett, és nem volt benne semmi abból a hideg, kemény zsarnokságból, amit Heinrich látni vél benne. Szontágh Pál és Jeszenszky Dániel, akik őt nagyon jól ismerték, nem győzik eleget dicsérni gyengédségét és kedvességét. Erzsébet utolsó pillanatban maga is őhozza fordul, hogy tanácsot és igazságot kapjon, amikor hallgatólagosan elismeri a költő anyjának lelki nagyságát. Heinrich maga is nagyon jól tudja, hogy Bérczy Károly, Madách első biográfusa is csak a legnagyobb tisztelettel beszél e kiváló asszonyról. Az irodalomtörténet már ítélkezett erről az asszonyról, én pedig ezt az ítéletet a legjobb forrásokból merített információim révén csak megerősíteni tudom.

Hogy Heinrich e nemes lelkű hölgyet képes volt gyanúba keverni, annak könnyen kitalálható oka van. Azt a szituációt ítéli meg, mikor a költő börtönben van és feleségétől kétségbeesett leveleket kap, amelyek alapvetően hamisak, főleg a dolog anyagi oldalát tekintve. Nem szándékom, hogy gazdasági cikket írjak, ezért talán elegendő is, ha Aladár barátom leveleiből idézek néhány sort. Ezt a január 20-ra datált levelet saját kezdeményezésére írta; ami benne elismerőleg szól az én írásomról, azt kihagyom belőle:

„Tudom, érdekel bizonyos mértékben, hogy mit gondolok az anyámról írott cikkeidről... Egyrészt a cikkeidben kifejtett néhány kételyed teljes mértékben alaptalan; néhány sorod, ami az anyagi helyzetünket megmagyarázta volna, már elegendő lett volna, hogy e kételyeket teljes mértékben eloszlassa. Úgy tűnik, e szituációt érintő személy cikkeidből nem érthette meg, mit is jelent ez a fajta önálló gazdaság; és egy nemesember helyzetéről sincs fogalma, aki a forradalom utáni időben a birtokán gazdálkodott; és arról a kritikus helyzetről sem, amelybe az ilyen családok nagyobb része a fisztált és még mindig nem kárpótolta földesúri jogok révén került.”

E néhány sorban Heinrich maga is megértheti feltevéseinek helytelenségét; láthatja a költő anyjának kritikus anyagi helyzetét, nem pedig azt a szívtelen asszonyt, aki menyét együttérzés nélkül veszni hagyja, vagy vesztét előidézni akarta volna. Madáchné Majthényi Anna támogatta menyét, amikor maga is pénzhez juthatott. Az irodalom-

történész nélkül is jól tudja, a költő milyen rendkívüli kedvességgel viseltetett édesanyja iránt. Madáchné asszony pedig igencsak nagyra értékelte fiát, akit olyannyira szeretett, hogy a ki sem mondott kívánságait is teljesítette. Valóban igaz, hogy Madáchné és menyé között antagonisztikus jellembeli különbség feszült, de ebből végkövetkeztetéseket mégsem szabad levonni, ahogy ezt Heinrich teszi. Ha fiának választása nyugtalanná is tette az anyát, e nemes lelkű asszony jelleméből csak egy dolog következett, hogy fiának házasságkötése után menyével szemben csak még figyelmesebb és gyengédebb volt. Teljes mértékben el kell vetni azt a méltatlan gyanút, hogy Madáchné megkeserítette volna fia családi életét, vagy valamilyen módon hozzájárult volna annak elromlásához. Aki ilyen következtetésekre jut, nemcsak a körülményeket, hanem a cselekvő személyeket is félreismeri.

Egyébként Heinrich maga is azt mondja, hogy feltevései a legszemélyesebb jellegűek, egyedül Fráter Erzsébet története érdekli és azt kívánja, hogy e családi drámáról végre lehulljon a lepel. Nos ezt a történetet valaki már megírta, és pedig igencsak klasszikus formában, és csodálkozom, hogy Heinrich e családi drámának éppen a legmagasabb rangú és legelső tanújáról teljes mértékben megfeledkezett. Igaz persze, hogy az illető a történetet bizonyos mértékben allegorikusan ábrázolja, amikor a dráma helyszínét Csesztve helyett Prágába helyezi Rudolf császár idejére. Erzsébetből Barbara lett, Madáchból Kepler, a csábító pedig „udvaronc” néven szerepel. Nem kell hangsúlyoznom, hogy „Az ember tragédiája” 8. színéről beszélünk. Amennyiben Heinrich akceptálja, hogy Erzsébet volt e fenséges poéma műzsája, akkor bizonyára ezt a művet Madách családi drámájának legmegbízhatóbb forrásaként fogja tekinteni. Nekem legalábbis ez volt a legmegbízhatóbb forrásom, és valamennyi tanút összevéve félannyi információt sem kaptam, mint magától Madách Imrétől. Amikor megírtam tanulmányomat, a Kepler-szín lebegett a szemem előtt, adataimat pedig arra használtam fel, hogy az allegóriából a valóságot hámozzam ki.

Hogy Madách mennyire egyéni élményei alapján írta meg nagy művét, az a költemény felépítéséből is kitűnik. Szász Károly igen behatóan foglalkozott a mű felépítésének elemzésével, de nem volt képes annak titkaiba behatolni, mert nem a költő egyéniségéből indult

ki. Milyen különös a 9. és 10. szín konstrukciója: a prágai palotakert hirtelen átalakul a párizsi Grève-térré, a jelenet pedig hirtelen olyanná válik amint a 8. színben, amikor Ádám Keplerként hajol az íróasztal fölé. Mit jelentsen ez a hirtelen változás, amilyen nincs még egy ebben a költeményben? A 10. szín a 8. szín közvetlen folytatása, miért kellett tehát a Kepler-jelenetet a Danton-jelenet betoldásával megszakítani? Aki nem ismeri a Madách-biográfiát, úgy vélheti, ez a betoldás pillanatnyi szeszélyből keletkezett, holott ez éppenséggel szimbolikus jelentésű. A forradalom megtörte a költő családi idilljét, ezért kellett a Danton-jelenetnek Kepler családi idilljét kettészakítania. Hasonlóképpen szimbolikus jelentése van annak a körülménynek, miért kellett a Kepler-jelenetre a londoni piac-jeleneteknek következniük. Mindezeket csak azért említem meg, hogy ne felejtjük el: a költő családi drámájáról elsődlegesen magát a költőt kell meghallgatnunk. Ha ezt Heinrich nem mulasztja el, akkor attól az árnyalt bizalmatlanságtól, amit Erzsébet levelei keltettek fel benne, eleve eltekintett volna. Nem tehetett volna fel olyan kérdéseket mint pl.: „Ez az asszony, akinek egy nagy költőt és egy nagy költészetet köszönhetünk, rossz volt vagy beteg?” És ami a legfontosabb, nem osztott volna ki a költő anyjára egy ennyire méltatlan szerepet.

Heinrich azt mondja, két dolgot olvastam ki Erzsébet leveleiből: hogy ez a szerencsétlen asszony idegbetegsége révén nyomort és szenvedést vélt látni maga körül, amihez a valóságban nem volt reális oka; és hogy e levelekből kiérezhető a bukott nő lelkiismeret-furdalása. Ami az első pontot illeti, ehhez hasonlót sohasem állítottam. Erzsébet anyagi helyzete minden bizonnyal nagyon is kellemetlen volt, és nem mulasztottam el rámutatni mindarra, ami ezt bizonyítja, és ami Heinrichből oly nagy részvétet váltott ki az asszony iránt. Ám Erzsébet nemcsak panaszkodik, hanem vádol is. Ebben mutatkozik meg az idegbetegsége. Állítólag mindenki ellene intrikál, mindenki ellene fordul, mindenki halálra akarja őt kínozni. A boldogtalan asszony üldözöttnek érzi magát, holott csak a lelkiismerete az, ami kínozza és üldözi. Ez pedig csak fokozza a részvétünket iránta. Avagy Heinrich nem látta meg Erzsébet utolsó leveléből, hogy ez az asszony szíve mélyén nem volt hűtlen a férjéhez, csupán elidegenedett tőle? Szabad kételkedni abban, hogy fél-

relépése révén nagy lelki kínokat állt ki, amikor utolsó leveléből megbánásának megrázó részleteit látjuk? továbbá nem világos, hogy egy vétkesnek tartott lélek önváddal kínozza magát, amelyben enyhet keres, és az egész világot vádolja? Nem látom be, hogy Erzsébet levelei alapján tett pszichológiai megállapításaim hamisak lennének. Mindezeket a dolgokat talán más megvilágításban látnánk, ha Madách anyja az a szívtelen asszony lenne, aminek Heinrich tartja. Ám felesleges bebizonygatni, hogy ebben a vonatkozásban téved.

Egyébként hálásak lehetünk Heinrich cikkéért. Nemcsak azért, mert szépen és határozottan állást foglalt amellett, hogy „Az ember tragédiája” biográfiai alapon magyarázható, hanem azért is, mert érezteti velünk, mennyire nélkülözhetetlen már egy kimerítő életrajz a költőről. Egy ilyen munka bizonyára nem várható és nem is várható sokáig magára.

Fordította: Rákóczi Katalin

Wallentinyi Dezső itt következő írása a Prágai Magyar Hírlap 1923. január 21-i számának 2–3. oldalán jelent meg.

A cikk főbb tévedései: Aladár nem a legfiatalabb, hanem a legidősebb gyermeke volt Madáchnak (ha a születése napján elhunyt ifj. Madách Imrétől eltekintünk), Henrici nem 1851-től 1909-ig, hanem 1852-től 1908-ig volt Alsósztrégován. Nem felel meg a valóságnak, hogy Madách egy szót se beszélt volna szlovákul. Téves Henriczy Bélának az a több helyütt előforduló adata, mely szerint Alsósztrégován fogták volna el Madáchozt; csak kiszabadulása után költözött vissza Alsósztrégóvára, előtte Csesztvén élt, s ott is tartóztatták le, 1852 augusztusában. Felesége Madách bebörtönzése alatt is Csesztvén élt; nincs tehát szó arról, hogy idősb Madách Imrénével közös háztartásban élt volna.

A visszaemlékezésekben említett tárgyak közül több is eltűnt. Nincs meg az a levél (és tartalmát sem ismerjük), amelyben állítólag a Borbála nevet ajánlotta volna Madách születendő gyermekének; létezését mégsem vonhatjuk kétségbe, mivel Fráter Erzsébet egy későbbi leveléből valóban kiderül, hogy korábban már leánynevet ajánlott Madách. Hasonlóképpen nyoma veszett Madách aranyórájának és párbajpisztolyának.

Madách Aladár nem 1880-ban, hanem 1881-ben vette feleségül Fekete Máriát, s a nagymama ekkor nem 85, hanem 92 éves volt. A visszaemlékezésekben még számos pontatlanság szerepel; így pl. Fráter Erzsébet utolsó gyermeke férje távollétében született; „még megszületendő gyermekére” tehát a válás előtti időszakban nemigen hivatkozhat (nincs adatunk arra nézve, hogy Madách Imre hazatérte után felesége újólágy gyermeket várt volna, bár teljességgel kizárni ezt a lehetőséget nyilván nem lehet). Két hibát is tartalmaz az „1880 október havában Madách Pálnak, az akkori alispán, Imre testvére...” kezdetű mondat: az időpont ugyanis, amikor Majthényi Anna Alsósztrégóváról Csesztvére költözött, 1881 tavaszán volt (ekkor nősült ugyanis Madách Aladár), s Madách Imre alispán testvére Madách Károly volt (Pál még 1849-ben meghalt). A nevek körüli zavart talán az okozhatta, hogy Madách Károlynak is volt egy Pál nevű fia.

Wallentinyi Dezső

Az élők a halottakról

Madách leányánál – két riport a költő születésének százéves fordulóján – érdekes új adatok a költő családi tragédiájához

— A Prágai Magyar Hírlap eredeti riportja —
(Utánnymás tilos)

I.

Losonc, január közepe

Az atya nevére elkeresztelt utcában, a Madách utca végén lakik most Fabriczy Pálné, született Madách Jolán, a költő egyetlen életben lévő gyermeke. A nagy évforduló alkalmából fölkerestem az ősz hajú, hajdan híres szép asszonyt családi otthonában, hogy öröknevű édesatyjáról egyet-mást megtudjak tulajdon gyermeke szájából.

Kérésemnek szívesen téve eleget, bevezettek a szobába, ahol Madách lánya egyszerű fekete ruhában ült, amiből ezüstként emelkedett ki nemes vonású, fehér arca és ősz haja. Kissé elfogódva ültem le az otthonos szobában. A falon szép, keresztet vivő Krisztuskép, még ünneplésesítette a hangulatot.

Fabriczyné közvetlen, szelíd hangon, meleg visszaemlékezéssel beszélt emlékeiről, néha átsimítva homlokát.

Az irodalomtörténeti igazság megállapításának szempontjából is nagy jelentőségű az a beszélgetés, melyben a költő házasságának körülményeiről, a családi tragédia és a válás okairól hozott napfényre olyan adatokat, amelyek erre – az életrajzíróktól egytől egyig túlzott egyoldalú beállításban megvilágított – és az irodalomtörténet számára fontos családi ügyre új világosságot derítenek.

Fráter Erzsike és Madách Imre családi drámája egyik legérdekesebb epizódja a magyar költők életrajztörténetének. Ez a beszélgetés,

valamint az alább felsorolt adatok azonban – szembe helyezkedve a közfelfogásba átszivódott megítéléssel, hogy tudniillik Erzsike magánélete és viselkedése volt a dráma okozója – rácáfolnak a közfelfogásra, és új adatokat szolgáltatnak a tények helyes beállításához.

A leány atyjáról

Arra a kérdésemre, hogy jól emlékszik-e még költőatyja arcára, alakjára, azt a választ kaptam:

– Igen. Egészen jól. Bár fiatal voltam még nagyon, atyám arca tisztán megmaradt előttem.

– És a róla fennmaradt fényképek megfelelnek-e ennek az emlékeknek?

– Részben. Nem mind. Némelyik azonban úgy ábrázolja őt, ahogy az én emlékezetemben él.

– Milyen kedélyű ember volt a költő? – kérdezek tovább.

– Komoly, zárkózott egyéniség volt. Kedélyvilága sötétnek mondható. Ez talán öröklött vonás a Madách-családban. Életfelfogása határozottan a pesszimizmus felé hajlott.

– Beteges ember volt?

– Nem. Beteges nem volt. Szívbaja volt. Ez ölte meg is hirtelen véggel. Aladár is szívbjajos volt. Ő maga homeopata volt, s így orvos-sal legfeljebb csak felülvizsgáltatta magát.

Aztán megtudom, hogy a költő egy 6000 holdas birtokon gazdálkodott a Nógrád megyei Alsósztrégován, de azt még jóakarói sem foghatták rá *Az ember tragédiája* nagynevű szerzőjére, hogy jó gazda lett volna. Sőt, határozottan rossz gazda volt, akárcsak Aladár fia később. Egy paraszt gazdája volt: ez helyettesítette az ispánt.

A családi tragédia

Szontaghgal való viszonya után az Arany Jánossal való megismerkedés részleteit és barátságos történetét tudom meg. Lassan, szinte félve nyúlok beszélgetésünk legérdekesebb részéhez, a szülők viszonyához, amiből később a tragédia végjelenete: Erzsike és Imre elválása kifejlődött.

– Mi a Nagyságos Asszony véleménye az életrajzok beállításáról, ahol erről a pontról megemlékeznek? – kérdem.

Élénk gesztussal és határozottan adja meg a feleletet:

– Az életrajzírók tévednek és ferde világításba helyezik az egészet akkor, amikor a válás egyedüli okául édesanyám viselkedését hozzák fel. Nem ez volt pusztán az ok.

– Hol keresendők ennek az előfutárjai?

– Mindjárt a házasság kezdetén. Szüleim szerették egymást, ellentétes természetük ellenére sem lett volna válás a vége, ha nagyanyám, néhai Majthényi Anna nem lett volna olyan egyéniség, és olyan természetű.

A költő anyja és a fiatal pár

– Anélkül, hogy az ő puritán felfogását és egyéniségének merevségét a maga tisztaságában sértenők, meg kell állapítani, hogy a nagymama szerepe nagyban hozzájárult a fejleményekhez.

– Ő nem helyeselte a házasságot az egyszerű nemesi lánnyal. Az elhidegülés közte és menyje között azonban elsősorban vallási térről indult ki. Az erősen katolikus érzésű asszony kálvinista menyje ellen természetes, hogy nem melegedett fel, sőt elhidegülését imádott fiára, Imrére is átvitte. Ez az úr aztán szétnyílt a házastársak között is.

A szalmaözvegyesség

– Mikor Imrét fogságba vitték, anyám áldott állapotban volt.

– Egy érdekes epizód maradt fel ebből a korból:

– Mikor levélileg megkérdezte a fogságban ülő urát, hogy milyen nevet adjon a gyermeknek, Imre azt írta vissza, hogy a névben legyen bor is, bál is. – Így lett a kislány – Borbála. Én a középső gyermek vagyok. Aladár a legfiatalabb.

– Vig kedélyű anyám ellen akkor indult meg az intrika. A nagy-asszony megjegyzéseit a cselédség ferdén hordta tovább, és a pletyka egyre nőtt. A cselédek hordták a pletykát. Mikor Imre hazatért, egész

biztos kibéküléssel végződött volna az ügy, ha ő nem heccelte volna Imrét.

– Ezt Imre később meg is bánta.

A nagyasszony

– Nagyon szigorú volt. De puritán erkölcsű. 70 évig volt özvegy.

– Velünk is szigorúan bánt. Emlékszem, egyszer azt mondta a gyermekek pajkosságát bejelentő nevelőnőnek:

– Brechen Sie ihnen die Beine!

– Erősen befolyása alatt tartotta nemcsak az egész Madách-kúriát, de fiát is, akit nagyon szeretett, és aki őt bálványozta. Imre tragédiája éppen ebben áll: két szeretet között vesztette el a boldogságot.

Aktuális kérdések

Megkérdeztem aztán, hogy hallotta-e már, hogy Meliorák főszolgabíró Sztregován ünnepséget készül rendezni a falusiakkal, ahol Madách mint szlovák nemzeti költő szerepelne.

– Nem maradt tőle valami szlovák feljegyzés, vagy írás?

– Nem. Egy sor sem.

– De beszélni beszélt szlovákul?

– Nem. Egy szót sem tudott atyám tótul. Otthon mindig német volt a társalgási nyelv.

Ezzel a poétabarát szlovák szolgabíró előkészületei alól – ha tényleg készülne rá – kicsúszott a talaj. Minden esetre örülünk annak, hogy a szlovákok is áldozni akarnak a magyar költőnek.

Fabriczy Pál volt szíves még megmutatni a költő üvegbúra alatt őrzött, díszes aranyóráját, és teljes fölszerelésű párbajpisztoly készletét, aztán – nem akarva jobban igénybe venni a család szívességét és idejét – hálásan a hallottakért és látottakért, elköszöntem.

II.

Poltár, január közepe

Kimentem a Nógrád megyei Poltár községbe, ahol Henriczy Béla ev. lelkész kedves családjának vendégszeretét élveztem. Henriczy Ágoston, Béla apja lelkész volt Sztregován. Ezen a réven sok érdekes adatot szereztem, melyeket még nem közöltek, s a család állításaival Erzsikéről megegyeztek a költő anyjának szerepére vonatkozóan.

Átmentünk a könyvtárszobába, ahol Henriczy Béla a következőket volt szíves tollba mondani:

„– Atyám, Henriczy Ágoston, lelkész volt Alsósztrekován 1851-től 1909-ig. Hivatkoznak rá életrajzaikban Latkóczy és Palágyi is. A szakítás alkalmával, 1854 telén ő már Sztregován volt. Közvetlen tanúja volt a dráma lepergésének. Ezek egy részét közölte Palágyinak és Latkóczynak. Ma a dráma szemtanúi közül nem él senki. Az öreg Henriczy is 14 éve halott. Ami azonban még közölve nincs, szájhagyományként maradt fel a Henriczy családban, melyet a következőkben ismertethetek:

A házasság előzményei

– A költő és Erzsike házassági drámájának egyik lényegesebb mozgatója az öreg méltóságos asszony, kesseleőkeői Majthényi Anna, a költő édesanyja volt. Rendkívül előkelő, úri gondolkozású, végtelesen puritán, de büszke úrinő. A Madách-kúria majdnem száz éven át az ő – mondhatjuk – parancsnoksága alatt áll. A Madách-birtok az ő vagyonával szabadul fel a zálogok és egyéb terhek alól. Korán özvegyesre jut, és a múlt század 30-as éveitől kezdve gazdaságának, gyermekeinek, különösen Imre „Imike” fiának él. Az élet a Madách-kúrián zárkózott, előkelő és büszke, mi sem természetesebb, hogy Imre fiának korai házasságát, 22 éves volt, az egyszerű Bihar megyei köznemes vagyontalan gyermekével nem jó szemmel nézi. Ám a fiatalok házasságuk első évét Csesztvén töltik el.

Sztrégován

– Csak amidőn a vagyon megoszlik, kerül haza Imre Sztrégóvára, a méltóságos mama közelébe.

– Itt fogják el Imrét, s innen hurcolják Pozsonyba, majd Pestre az Újépületbe. Erzsike, két gyermekével, könnyű, talán könnyelmű természetével és gondolkozásával oda kerül, ahol bús szalmaözvegységében nem talál derűt, vigasztalást, csak kérelhetetlen szigort. Erzsikét az élet a Bihar megyei majd a csécei (Nógrád) ősi körökben élni, mosolyogni tanította. Sztrégován az előkelő anyós rászorította a nemzeti fájdalom és a mindenről való lemondás koporsófedelét. Tagadhatatlan, hogy ha Erzsike komolyabb gondolkozású, mondjuk korosabb hölgy, talán az adott helyzetbe beletörődött volna. Ám ez meg nem történt. Az anyós bánásmódja ellen levélben, majd mikor Imrét az Újépületben személyesen felkeresi, szóval keservesen kifakad.

– A szerencsétlen asszony még anyagi gondokkal is küzd. Ő, akinek szülei sohasem törődtek a holnappal, kénytelen az anyós vezette háztartásban megtanulni a kétszerkettőt.

– Ilyen lelkiállapotban nem sok kellett ahhoz, hogy egy-két előkelő lovag személyében meg ne jelenjen a kísértő, akinek közelében Erzsike lelke túlcsapong az anyós és a sok álszenteskédő kortárs és kortársnő állította korlátán.

– De hogy ő kicsapongó, feslett életre, vagy házasságtörésre zúlesztette volna el magát, azzal nem vádolta sem férje, sem a válóper, de még legelkeseredettebb ellenségei sem.

A dráma

– Erzsike katasztrófája s vele a költő is onnan ered, hogy vétett a látszat ellen. A látszat! Amely annyi előkelő, bár sokszor ártatlan férfiúnak vagy nőnek adta kezébe a fegyvert vagy a méregpoharat.

– A nagyúri feudális körökben nem az a lényeges, hogy vétettél, hanem hogy elítéltté. Erzsike elfogadja előbb Hanzély Feri, majd a csíktarcsai Meskó Miklós szórakoztatását. Az, hogy a forradalom utáni nők egy része éppúgy flörtölt a betelepített osztrák tisztekkel

vagy más gavallérokkal, mialatt a férj börtönben ült vagy emigrált, rég feledésbe ment. De hogy Madách Imre neje bemegy férje nélkül a losonci bábra (1854 farsangján) Meskó kíséretében, s hogy ott a nőgrádi előkelőség tudomást nem vesz Erzsikéről és őt bojkottálja, ez a szörszálhasogatásig puritán gondolkozású anyós s az ő befolyása következtében a férj előtt is annyi, mint a halálos ítélet megfellebbezhetlensége.

– Ezért sír a költő, mint férj és ember, amikor Erzsike, hivatkozva még megszületendő gyermekére is, odaborul lábai elé, de nem enged.

– Ezért marad válasz nélkül az anyóshoz intézett könyörgő levél: »Egyedül Anyai lelke elejébe« (1854 tavasz elején). Az expozíció kész. A cselekmény be van állítva, a drámának le kell peregnie.

– Erzsikét tehát kiűzték a családi élet köréből.

– Hogy Imre azonban továbbra is szereti őt, mutatja az elválási okirat, melyben a legúribb módon gondoskodik elvált nejéről, kisleányát nála hagyja, ő maga szerelemre, házasságra többé sohasem gondol, s fájdalmát belesírja a küzdő, szenvedő és bízó Ádámba s megszemélyesíti, nejének örök emléket emel Évában.

Egy különös epizód

– De beszéljünk tovább Erzsikéről.

– Anélkül, hogy a költő anyja iránti kegyelet ellen legtávolabbról is szándékunk volna vétetni. A szegény elvált nő hol levélben, hol üzenettel csókol, ölelést küld a sztrégovai remetelakban elmélkedő költő családjának. S amikor a költő beteg szíve 1864-ben utolsó dobban, indítatva érzi magát arra, hogy árva gyermekeit fölkeresse.

– Ócska bérkocsiján föl kocog, Gyarmat felől jöve a Madách-kasztély bejárójához. Csak annyit kér, hogy gyermekeit az üveges ajtón keresztül láthassa.

Az öreg házikisasszony, Ité Nina, tolmácsolja a nagyszony előtt ebbeli kérelmét, hozzáfűzve, hogy az utasnak egy tányér meleg levest küld. Hiába. A megsértett anyós ítélete kérelhetetlen.

– Megfordulni abban a pillanatban.

S mialatt a bérkocsis a falu korcsmájában abrakoltat, Erzsikének az öreg Malicherné, egy öreg parasztasszony visz ki kocsijára egy tányér rántott levest.

Azokra a keserű kifakadásokra, amelyek sokáig éltek a sztregovai nép emlékében, s amelyekkel Erzsike búcsúzott egykori házától, még magam is emlékszem.

– Kisfiú koromban, de később is, amikor Erzsike tragédiájával gondolatban foglalkozni kezdtem, még igen sokan éltek Sztregován, akik Fráter Erzsébetet úgy ösmerték, mint rendkívül vidám, kedélyes, jószívú úrinőt, aki ha tehette, be-beszökött a szalmafüdeles viskókba is, szavával, jó szívével, olykor süteménnyel, kenyérrel, egy pár garassal örömet hozni a szegények körébe.

– Ezt ugyan megtette a tagadhatatlanul nemes szívé méltóságos asszony is, de sohasem közvetlenül, hanem csak alárendeltjei útján.

Henriczy a költő anyjáról

– De szóljunk tovább a méltóságos matrónáról.

– Nem ítéletet, de történeti igazságot keresek. Családja tagjainak szerelmi és házassági ügyeivel szemben kérlelhetetlen volt. »Sic valo, sic lubeo.« Ennek az önkénynek esett áldozatul a költő egyik leánya is, Ára, akit a múlt század 70-es éveiben, mint szellemi és testi kiválóságokkal gazdagon fölruházott hajadont, ugyancsak körülsereglett a megye és a környék házasulandó úri fiataisága. Ára, aki az én édesanyámnak, akkori fiatalasszonynak bizalmas barátnője volt, nagyon sokszor elkeseregte az ő nehéz helyzetét. Nap nap után kapta a kosarat az egyik kérő a másik után, mert a nagymama helyeslését egyiknek sem tudta származása előkelősége elnyerni.

– Így telt be a szegény Árinkó végzete is, ki mint élőhalott végezte Lipótmezőn egy pár esztendővel ezelőtt.

Még egy eset

– De hátra volt még a költő egyetlen szemefénye: egyetlen fia: az 1908-ban elhunyt Aladár.

– Úgy áll előttünk, nógrádiak előtt, mint az igazi magyar úr eszményképe. Aki ismerte, kell, hogy meghódoljon emléke előtt. Ő szerencsésebb volt atyjánál és nővérénél, mert házaselete a legboldogabbnak mondható. Csakhogy Aladár érett férfikorában forradalmi úton vívta ezt ki a maga számára.

– Miután 30 éves koráig egy úri leányt sem talált a nagymama arra méltónak, hogy menyének nevezze, Aladár egy szép napon, leugorva kocsijáról, röviden bejelentette:

– Nagymama, vőlegény vagyok!

– Egy hét múlva hozom imádott Mariskámat.

S a dolog ezzel el volt intézve.

De haj! nem a méltóságos asszonyra nézve. Az akkor már 85 éves matróna lovas futárt meneszt Károly fiához Csesztvére:

– Jöjjenek értem azonnal! Én tovább Sztregován nem maradok. – Így is történt. –

– 1880 október havában Madách Pálnak, az akkori alispán, Imre testvére, négyes fogata, elébe fogva az üveges nagy batárnak, melyben párnák között méltóságos néhai idősebb Madách Imre özvegyét, született kesselekeői Majthényi Annát Sztregováról vitték, ugyancsak elakadt a sztregovai hidak előtt.

– Jól emlékszem rá, hogy négy ökörnek kellett iszonyú ostorpattogás, lárma, biztatás, népcsődület mellett az értékes járművet kivontatni.

Így ment el a költő anyja Sztregováról.

Aladár, ifjú nejével megérkezve, üresen találta a házat, talán csak azért, hogy boldog házasságának minden órája és minden napja annál jobban betöltse azt az előkelő úri helyet, amelynek néhai Madách Imre és neje úri házat megismerhették.”

Ezek a beállítások helyes világításba helyezik a dráma szereplőit és a történeteket.

Itt jegyzem még meg Fabriczy toldását, mely szerint Erzsike a sztregovai látogatás alkalmával először Szakallban szállt meg Veresenénél, akit hasonló puritán és előkelő asszonynak ismertek. Ő fogadta Erzsikét, s ezzel elismerte őt, sőt, kérésével ő ment el az anyóshoz, aki visszautasította. Ekkor ment Erzsike személyesen Sztregovára, hogy gyermekeit látni kierőszakolja.

Erzsike a legnagyobb nyomorban halt meg.
Fráter Lóránd apja testvérének a fia.

— — —

Mikor a százéves forduló alkalmával ezeket közreadom, teszem azzal az óhajjal, hogy az elmondottak helyezzék igaz világításba a sokat szenvedett két lélek egymástól elválásának körülményeit.

Amit az élők mondtak el a halottakról...

Hrisovenyi Béla, hrisovenyi Henrici Ágostonnak, az alsósztrégovai lelkésznek a fia ezúttal az előnévvel jegyezte a Prágai Magyar Hírlap 1923. január 28-i számában megjelent cikkét. Felfogását, értékelését vélhetően meghatározták az apjától hallott információk, s persze az is, hogy kisgyermekként – mint arra a Wallentinyi Dezsőnek adott nyilatkozatában utal – még személyesen ismerte az érintettek egyikét, Majthényi Annát.

Hrisovenyi Béla

Szendrey Júlia és keserüi Fráter Erzsébet

Petőfi–Madách–Juliska–Erzsike! Mind régen pihentek már! Eliramlott az élet, kihültek a lángoló szívek! Szerelem, boldogság, fájdalom, bú, vágy és remény, szépség, búbajos kacagás, sírás és dal, mind elhallgattatok. Erdőd–Koltó–Sztregova! Felkeresem a bokrokat, melyeket még Juliska ültetett, az elvadult rózsatöveket, melyekről hajdan a feleségek felesége virágot tűzött a legszeretőbb költő mellére, felkeresem a sztregovai angolpark hársfáit, vadgesztenyéit, ahol a boldog Éva paradicsomi napjait élte, ahol Erzsike vidám kacajjal vonta keblére urát, hogy fülébe sugdossa az élet bajai közepette: „küzdj és bízva bízzál!” Fényt látok, hogy ebből kikerülve annál nyomasztóbb sötét boruljon lelkemre, amikor belé botlik két, elhagyott sír dombjába, az egyikbe a kerepesi, a másikba a nagyváradi temetőben. Látom a sárga avart a piszkos hófoltok alatt, mely éppúgy megülte a két sírt, mint az emberek közönye, feledése, tisztátalan mendemondája, a ti emléketek, két szegény asszony! Felkeresem, ami még megmaradt belőletek, amit el nem porlasztott a homok vagy agyag, a nagyképű álszenteskedés, vagy hazug szó.

Nem látom a két összetett csontkarral a két dobogó kebel helyén, melyeket azóta talán a századik pókivadék font át meg át szemfedő szálaival, nem a csábos ajkak, a sugárzó szemek halotti torz üregeit, ahonnan egykor annyi édes hang fakadt, annyi búbáj sugárzott. Nem! Jelenjete meg nekünk olyan alakban, aminők voltatok. Legyetek újra szépek, boldogítók, csábosak! Szeretném gyenge szavaimmal emlékeitekéről lefuvogatni a port, amely ezt megülte, le fogom veregetni a sarat halotti köntöstökről, amelyet oly sokan beszennyeztek. Oda üzenem a két nagy léleknek a Marsba vagy Szíriuszba: Juliskátok, Erzsikekétek nem bántja már senki sem! A harmadik vagy negyedik nemzedék szférájában tiszták, megdicsőültek ők is, mint ti magatok.

Szendrey Júlia és Fráter Erzsébet, bár az életben sohasem találkoztak, sőt, talán nem is hallottak egymásról, mégis ikertestvéreknek

mondhatók. Születésük, a milió, melyben élnek, szerepük és bukásuk ilyenek avatják őket. Mind a kettő származásában, gondolkozásában, előnyeiben és fogyatkozásaiban tipikus magyar úri leány. Az erdői inspektor és a cséhtelegi dzsentri magyar leánya egy és ugyanazt a levegőt szívják magukba, azt a levegőt, mely telve idealizmussal, költészettel, lángoló nemzeti érzéssel, de sajnos sokszor hiú ábrándozással is. Aki költő, aki művész vagy szónok, aki csak egy fél fejjel emelkedik ki a köznapi emberek közül, az előttük már inkarnált. A főzőkanál, a varrótű helyét elfoglalja a sok naplóírás, levelezés, olvasás, egy-egy ábrándos Schubert-dal, vagy a cigánymuzsika. Nemcsak Júlia találja fel Petőfiben az ideált, aki előtt ekkor már az egész magyarság hódol, hanem Fráter Erzsike is felismeri az akkor, völegény korában még csak 22 éves ifjú Madáchban az emberfeletti lényt, akinek szíve, lelke később hivatva leend a költészet lángjával beragyogtatni az egész világot. Sokat vitatott kérdés, vajon Júlia nélkül bírnánk-e a „Talpra magyar”-t, a „Szeptember végén”-t, az „Egy gondolat...”-ot s mindazt, amit 1846-tól 1849 július 31-ig elzengett a Petőfi lant. Ám abban már ma senki sem kételkedik, hogy Madách Imréné nélkül sem olvashatná „Az ember tragédiájá”-t. Mind a két nő, Juliska és Erzsike egyaránt mosolygott, kacérokodott, ölelt, csókolt, szerető és jó hitves volt. Mindkettő boldogított s szíve dobogásával zengésbe hozta azt a két lantot, melynél edesebben, melábban más hangszer eddig nem szólalt boldogságról, fájdalomról, emberi sorsról e földön a küzdőknek és bízva bízóknak. De hasonlítsuk össze tovább a két költőfeleség sorsát egymással.

Petrarca Laurája öreg napjaira korcsmát nyit, Szegedy Róza mint a legpéldásabb falusi gazdaasszony viseli fején a sümegi Kisfaludyház koronáját. Csokonai Lillája, mint sokgyermekes falusi rektorné mesél unokáinak a bohém poétáról, aki ivott, verselt és vándorolt az egyik portáról a másikra. Arany Jánosné azt válaszolta a nagyszalontai üdvözlő küldöttségnek, amikor koszorút, virágot hoznak Toldi írójának a csonka torony tájáról: „Szép, szép, édes lelkeim, de bár hoztak volna inkább valami kamarába valót, mert idefenn nagyon nehéz ám az élet.”

Laborfálvay Róza a háztartásban nem Gertrudis, nem Noémi vagy Baradlayné, hanem Jókai Mór felesége, aki pöröl, veszekszik a mindelessel, aki nem restelli saját megénekelt, körülrajongott rózsás körmeivel nekifeküdni a padlónak, s aztán elő a súroló kefével.

Szendrey Júliát és Fráter Erzsébetet nem rendelte ily szerepre a sors. Lelkük előbb átérezte azt, amit Reviczky 30 év után mond: „A világ csak hangulat”. Szép, dicső, felemelő hangulat, a forradalom márciusától, dalaival diadalról diadalra törő honvédeivel, élükön Petőfivel. Idilli a hangulat a csesztvei majd a sztregovai úri kastélyban, ahol éppoly egymást boldogítóan élnek és szeretnek, mint Koltón Sándor és Juliska annak idején. De ím elsötétül a nézőtér, változik a kép. Sándor eltűnik. Isten felragadja magához, mint Illést tüzes szekeren. Imre fogságba kerül. Juliskát a kis Zoltánnal Szendrey apa fogadja Erdődön, legkevésbé barátságosan. Erzsike a legelőkelőbb gondolkozású, de egyben a leghatározottabb akaratú anyós, az öreg méltóságos asszony hatalma alá kerül Sztregován. Juliska hamar, alig egy évvel a segesvári csata után szegre akasztja az özvegyi fátyolt s mint Horváth Árpád egyet. tanár később elvált neje, küzdi át excentrikus életét. Egy-két kortársán kívül alig bántja valaki azért, mert a Petőfi-kultusz köréből kilépett. Elfeledve halt meg 1868-ban, tizenkilenc évvel élve túl férjét, a szabadság, szerelem dalnokát. Fráter Erzsébet körül, amint férjének kezére a zsandár bilincset rak, elcsendesedik, elkomorodik minden. Ilyenkor volna a fiatal asszonynak a legnagyobb szüksége egy megértő, szerető, bizalmas szívre, egy rokonkebelre. A szegény asszony ezt a Madách-családban nem találta. Levelei, amelyekkel férjét Pozsonyban, majd az Újépületben, Pesten felkeresi, szomorú bizonyosságai annak a csendes kálváriajárásnak, amelyet élni kénytelen. Az úgy szellemiekben, mint előkelő, nemes s korrekt fölfogásban éppoly kiváló, mint energiájában, büszkeségében, határozottságában párját nem találó anyós, id. Madách Imre kamarás özvegye, s a naiv, gyermekes kedélyű, gyámoltalan, otthonhagyott asszony éppenséggel nem férnek meg egymással. Az egyik csak parancsolni, előkelő tekintetével még némán is az egész házat katonai példás rendben tartani, a másik csak érzékenykedni, duzzogni és sírni tud. Szembe kerül egymással a tűz és víz, az abszolút pedantéria és korrektség, meg a han-

gulat. A nagymama azt tartja, s joggal, hogy amikor az egész nemzet gyászol, a Madách-kastély tornyán is félárbocra kell bocsátani a zászlót, azt kívánja, hogy a gazda távollétében csukva legyen a kapu, s miközben az unokák imádkoznak a fogoly atya hazatérteért, ne zavarja meg semmi profán zaj a magábaszállás óráit. Erzsike azonban épp ellenkezője az anyósnak. Ő bánatában szórakozást keres, az ő nem kevésbé szerető szívét s ennek fájdalmát csak a vidám baráti kör tudja elszongítani. Igazi Éva ő. Urát elkíséri a teremtéstől kezdve, ha kell egész az eszkimó országig, amíg ennek erős kezét, forró leheletét önmagán érzi, mihelyt azonban Ádámot nem látja, lelke elcsapong, s szórakozást keres.

Fráter Erzsébet semmivel sem rosszabb – ha szabad e kifejezéssel élni – Szendrey Júliánál. Ez is csak addig marad a feleségek felesége, míg ura él, míg a dicsőség tart, s míg a szeptembervégi jóslat be nem teljesedett. Madáchné egy egész boldog élet fölládozásával fizet azért az éppoly ártatlan, mint meggondolatlan flörtölésért, melyet egy-két férfi ismerősével folytatott. Mint elvált asszony, vezekel, más férjet nem választ, más nevet föl nem vesz, s a láng, mely egykor a világ egyik legnagyobb költőjét hevíté, mint önemészítő tűz, őt magát sorvasztja el tizenegy évvel Madách Imre halála után a nagyváradi kórházban.

Régi morálfilozófiai fölfogás, hogy a zseniális, a rendes idegrendszertől egyéneltől eltérő személyek erkölcsi szempontból más elbírálás alá kell, hogy essenek, mint az átlagemberek. Sem Szendrey Júlia, sem érkeserűi Fráter Erzsébet nem mondhatók köznapi lényeknek, mindennapi gondolkozású nőknek. Mind a kettőben több volt a temperamentum, mint amennyit az akkori idők etikettes, exkluzív fölfogása el tudott viselni. Egy félszázaddal haláluk után, amikor már mind elpihentek, akik szerették vagy gyűlölték, dicsőítették vagy ócsárolták egymást, más nézőpontból vetítünk világot a két külön lény, Juliska és Erzsike alakjára. Amit a kortársak nem jónak, nem szépnek láttak rajtuk, megtisztult már mind az ötven év tisztító tűzében. Akit egykor Petőfi és Madách ringatott szívében, azt mi nem helyezhetjük a nyárspolgári fölfogás, a kisvárosi szatócs vagy a falusi fosztónénikék mérlegére. Csak hódolat illeti meg emléküket részünkről és nem ítélet. De

folytassuk elmélkedésünk fonalát tovább. A nő szívének értékét nemcsak a szerelmi mámor foka, hanem az anyai kötelességek mikénti teljesítése is szabályozza.

Úgy Szendrey Júlia, mint Madáchné jó anya volt. Madáchné a neki ítélt lánykát hűségesen nevelte mindaddig, míg az anyagi nélkülözések terhe alatt össze nem roppant. gyakran fölkereste szóval, üzenettel vagy írásban az előle elzárt több kedveseit. Jele ez annak, hogy a „Traviata” megbélyegzéssel egyes kortársai őt a legméltatlanabbul illetik.

+

Az 1823. év telén két csillagot vetett le a firnamentumról valamely jószívű angyal keze. E két csillagból, mire földet ért, emberi szív lett ott a kiskőrösi kunyhóban és a sztrégovai úri palotában. És e két szív, amint nőtt, még egyre gazdagabb lett, s egyre pazarabbul szórta kincseit, virágait, úgy, hogy nemcsak a szegény, elárvult magyar nemzetnek, hanem az egész világnak is jutott belőlük. És aki e két termő szívet csókjaival fölmelengette, dalra készítette, két gyarló nő, de mégiscsak magasztos lélek, mert akit Petőfi és Madách szeretett, az méltó rá, hogy maga is részt kérjen a halhatatlanságból.

Petőfi és Madách szobrán a legszebb rózsacsokor Juliska és Erzsike jeltelen sírját illeti.

Lovassy Andor alábbi írása a Nagyvárad 1923. február 1-jei számában jelent meg; sajnos nem derül ki belőle, hogy milyen viszonyban volt az elhunyttal, miért éppen ő volt azon három személy egyike, aki ott volt a temetésén. A szorosabb kapcsolat lehetőségét azonban már az is kizárja, hogy következetesen összetéveszti Fráter Erzsébet apját (akit alispánnak mond) nagybátyjával (akit Csételeken vél feltalálni), továbbá hogy szőkének és kék szeműnek mondja az elhunytat. Madách ugyan a Vadrózsák VI. részében azt írta: „Nem tudom, hogy barnák-é a fürtök, / Kék-e a szem, avagy éjsötét”, ámde a Távolból —hez című verses levélben már ez áll: „Még a barna ég is jobb kedves szemedben, / Vélem sír örül míg az a kék ragyog csak”, vagyis az ég kékjével ellentétben Fráter Erzsébet szeme bizonyosan barna volt. Sőt, a haja is! Elegendő Madách Imrének feleségéről készített festményét megnéznünk.

Lovassy Andor

Éva temetése

— Emlékezés Madách Imrénére —

Ebben az évben, ennek az évnek első hónapjában a művelt világ minden nemzete fellobbanó új lelkesedéssel velünk együtt ünnepli a magyar szellemnek két óriását: *Petőfi* Sándort és *Madách* Imrét.

Csaknem egyidőben robbant ki a háborgó Idő kráteréből ez a két fényes vulkánkő, melyeknek tündöklése a határokon túlvilágít.

Mindkettőnek a sorsa rövid, küzdelmes és szomorú volt. Lelkük tüzenél milliók melegedtek, de ők elégték saját vérük lángjától, hirtelen, tüneményesen.

Eljövendő századok váteszei voltak ők, kik beláttak a ködbe, a homályba, látták vajúdó népek és nemzetek fényét, dicsőségét, hanyatlását és bukását, de sejtették, érezték és tudták a saját sorsukat is.

Petőfi megjósolta, hogy a nő, akit imádvá szeretett, el fogja dobni az özvegyi fátyolt, talán *Madách* lelkében is élt a tudat, hogy szíve szerelme, szelíd hitvese a londoni vásár olcsó portékája lesz egykor.

Hatalmas művében *Az ember tragédiájában* nemcsak az általános emberi sorsot, hanem a saját életének szomorújátékát írta meg. És én merem állítani, hogyha a nógrádi alispán leánya, Fráter Erzsébet egy átlagos, mindennapi, szelíd lelkű nő maradt volna, ez a dicsőséges, szép szomorújáték soha, de soha meg nem fogamzik ennek a lánglelkű, érzékeny szívű íróembernek az agyában. A kegyetlen csalódás a nőben, az imádott hitvesben, a szívet, a velőt marcangoló nagy fájdalomtól, egy fenséges jalkiáltásban tört ki ellened, asszony! Így üvölt a puszták oroszlánja, ha nőstényét eltemeti a számum, így vijjog a saskeselyű, ha szárnyaszegetten mélységbe zuhan a párja...

*

Mikor *Madách Imre* 1852-ben, egy politikai menekült elrejtése miatt börtönbe került s onnan 1853. augusztus havában kiszabadult, értesült

róla, hogy felesége megcsalta, és a lelkében megrendült költő elázta házától a hűtelent. Maga az asszony beismerte bűnösségét és anyósához írt levelében bevallja, hogy „Imre elküldött magatúl, ezt érezem hogy meg erdemletem”.

Oh, pedig hogy imádta *Madách* ezt az asszonyt! Még bukásában is menti, biznyság reá a *Kepler-jelenet*, midőn így kiált fel *Ádám*:

*Minő csodás kevercse rossz s nemesnek
A nő, méregből s mézből összeszűrve.
Mégis miért vonz? mert a jó sajátja,
Míg bűne a koré, mely szülte őt.*

Pedig a nagy és iszonyú csalódás után, a kétségbeesés szikláján, félig tébolyultan állott a költő, és hogy le nem zuhant az örök megsemmisülésbe, egyedül a költészet múzsájának köszönhető.

Ez volt az ő vigasztalója, lelket acélozó balzsama, az az egy szál toll a fegyvere, mellyel szembeszállt, mellyel harcolt a poklok minden ördöge ellen, nevének örök életéért és dicsőségéért.

Szomorúan, magányosan peregetek az évek a sztrégovai kastélyban, hol álmódzva élt *Madách Imre*, bízva bízván szebb napok virradásában, emberek megjobbulásában.

*

Az elűzött asszony idevetődött Biharba rokonaihoz, és ekkor tűnt ki, hogy nem is annyira rossz, mint inkább testi és *lelkibeteg*.

Egy darabig nagybátyjánál *Fráter Józsefnél* Cséhteleken húzta meg magát. Szőke hajú, kék szemű, törékeny és ideges teremtés volt; alacsony – úgyszólván – kistermetű. Sokszor berándult Nagyváradra is, de itt, mint a társadalom édenkertjéből kiűzött Éva, kerülte az ismerősöket. Szemeiben valami méla bánat és olthatatlan szerelmi szenvedélyek gyehennája égett.

Azt beszéltek akkortájt, hogy a szerencsétlen asszony neki adta magát az ivásnak. A mámor talán feledtette vele az elveszett Paradicsomot?

*

1875. nyarán Terebesen, az árokban összeesve találták meg. Halálra volt válva. Behozták a Bihar vármegyei közkórházba Nagyváradra, és néhány napig itt vergődött a kórágyon. Sápadt arcára piros rózsákat festett a láz, izzó volt testének minden tagja, csak a tekintete volt bágyadt és fagyos...

A halál tornácában várta az utolsó csapást, mely megváltja őt a testi és lelki szenvedésektől, és egy csendes, langyos novemberi alkonyatkor Madách Imréné Fráter Erzszi szíve utolsót dobbant.

Éva meghalt!...

*

Én ott voltam a temetésén. Kevesen voltunk, mindössze hárman. Két rokonfiú: Fráter Kálmán és Fráter Guszti.

A kórház udvarára, a sóhajtozó, zöld levelű akácfák árnyékába, a halottas kamarából kihozták az ápolók azt a gyalulatlan deszkakoporsót, melyen nem volt virág és amelyre nem hullott senkinek a könnycseppje...

A református pap elmondott egy rövid imát és egy Miatyánkot; a kántor énekelt, azután feltették a holttestet a halottas kocsira, és kikísértük a szegény asszonyt utolsó pihenőhelyére, a várad-olaszi temetőkertbe. Ott aztán lebocsátották a keskeny sírgödörbe, és dübörögve hullottak a fenyőfadeszkára a sárga göröngyök...

*

Idestova félszázada már, hogy ott porlad *Éva* a többi porladók között. Egy korhadó fenyőfadarab mutatta néhány évig síri nyoszolyáját. Az is kidőlt réges-régen. A sírok szűk utcáiban ma már ki tudná megtalálni azt a jeltelen sírt, az *Éva* sírját?

*

A sztregovai kastély sírboltjában némán, szótlánul álmodozik a költő is és neve, születésének század éves fordulóján újult erővel végigra-

gyog a művelt világon, szelleme pedig bolyongva röpül az űrben, a fellegek között és talán egy távoli csillagon találkozik azzal a másik szellemmel, melyet valaha régen, itt e földön, tiszta szerelemmel szeretett, mint *Miltiades* szerette *Luciát*, és imádta, mint *Tankréd Izórá*t.

Találkozik azzal a szerencsétlen nő szellemével, akinek gyenge és erőtlen volt a lelke, aki megingott, aki elbukott, mint *Kepler* hitvese, *Müller* Borbála, és ha találkozik új világoknak tiszta légkörében, kibékül vele és megbocsát neki: hiszen az a szegény beteg lelkű kis *Éva* itt e földön végigjárta a kálváriának minden stációját, bűneiért is vezekelt, mint egykor *Mária Magdolna*.

Szüts Dezső cikke a *Nagyvárad* 1925. július 12-i számában jelent meg; mivel érdemi hivatkozások helyett kizárólag homályos utalásokat találunk írásában, így sem a cikk elején szereplő budapesti újságról, sem annak a *Nagyváradra* történő hivatkozásáról, sem pedig a szerző korábban megjelent cikkéről nem tudunk semmit. Az írás egyetlen érdekessége a Nagy Józseffel kapcsolatos információ, amelyet más forrásból nem ismerünk.

Szüts Dezső

Hol van Madách Imréné sírja?

Egyik budapesti újság a *Nagyváradra* hivatkozással beszámol azokról a kutatásokról, amelyeknek célja *Madách* Imréné *Fráter* Erzsébet sírjának megtalálása. A lap a végén megállapítja, hogy *Fráter* Erzsébet sírját nem jelzi semmi.

Annak idejében a *Nagyvárad*ban megírtam *Madách* Imre boldogtalan házasságát s azt, hogy a Bihar megyei kórházban halt meg a szerencsétlen asszony, akit onnan is temettek el. A cikk megjelenése után felkerestem dr. *Fráter* Imrét, a kórház igazgató főorvosát s megkérdeztem, hogy nincs-e valami adata a kórháznak arra, hogy merre van *Madách* Imréné sírja. Dr. *Fráter* Imre meglepetésemre a következőket mondta:

– Hogyne tudnék róla, tudok mindent. De miért foglalkozik a dologgal?

– Nagyon egyszerű a dolog – válaszoltam. – Az irodalomtörténetnek van ilyen sok felderítetlen adata s mi, mai emberek, nem vehetjük át a múltak embereinek haragját vagy gyűlöletét, hanem igyekszünk arra, hogy a nagy írók és költők élete minden részletében tisztán álljon a magyarság előtt. És ez a szegény asszony mégis *Madáchné* volt, megérdemelne egy sírkövet.

– Kérem – mondta dr. *Fráter* –, bizonyára nem tetszik tudni, hogy *Madáchné* a családból való volt.

– Dehogyan tudtam. Én csak a kórház igazgatójához jöttem, hogy a kórház könyvei és adatai alapján segítsen a sír feltalálásában, esetleg *Madáchné* utolsó, kórházi életének felderítésében. Mit mondott, hogy viselte rettenetes sorsát, ki volt az a Nagy József?

– Hát kérem – válaszolt dr. *Fráter* –, nekem azt hiszem megvan a kézírásos könyv, amelybe Nagy József főhadnagy írta a verseket *Madáchné*hez. Talán itt van valahol a könyvtárban.

Előzékenyen megindult az igazgatói szobában levő könyvtár felé, aztán hirtelen megállott.

– Nem tudom, hova tettem a főhadnagy verseit, a kezemben volt a könyv nemrég. Azt hiszem, valahol bent a szobában van, a könyvek háta megett. De nem érdekesek ezek a versek. Mít akar vele?

– Elolvasni és esetleg néhányat lehozni. Érdekes, hogy egy főhadnagy, akinek csak a nevét tudtam, verset ír egy kórházban fekvő asszonyhoz, aki kizüllött a házasságból.

– Bizony kérem, furcsa volt az élete, nem is helyes vele foglalkozni. Itt volt beteg, nagyon lecsúszott szegény Erzszi. Ne tessék ezzel foglalkozni. Kérem ez a Nagy József főhadnagy volt, nagyon szeretette, imádta, szép verseket írt hozzá. Úgy írt róla mint egy angyalról.

– Annál inkább lehetne írni róla, talán ő látta legjobban az asszony értékét és jellemét.

– Nem, nem, ne tessék írni többet, elég az, ami megjelent a Nagyváradban.

– De miért nem?

– Hát kérem, minek ezt felabajgatni. Meghalt, Isten nyugosztalja szegényt. Rokonom volt. A könyvet majd megkeresem. Nagy József verseit. Én tudom, hol fekszik szegény Fráter Erzszi, hiszen tetszik tudni most már, hogy rokonom volt... Elég ebből ennyi. Most nem mondok többet. Meg van nekem valahol, hogy hová temették, majd gondoskodunk a sírról, most még nem. Az emberek nem értik a dolgokat. Várni kell. Tessék nyugodt lenni, mi tudjuk, hol fekszik szegény. Talán nem tehet róla, hogy olyan volt. Nem is jó ezzel foglalkozni. Minek?

Pár nap múlva meglátogattam dr. Frátert. Kijelentette, hogy Nagy József verseit nem tudta megtalálni.

– Kérem – intett a kezével –, nem érdemes ezzel foglalkozni. Majd egyszer... talán előkerül minden.

Ha tehát valaki Madách Imréné sírja után érdeklődik, dr. Fráter Imre özvegyénél megtalálhatja az iratokat, feljegyzéseket s Nagy József főhadnagy verseit. Lehet, hogy a család tovább restelli Fráter Erzszi esetét, s akkor várni kell egy nyíltzínű kort, amely büszkeségének tartja, hogy Fráter Erzszi volt Madách Imre felesége. Mert valószínű, hogy a gyöngy keletkezése nem mese, s az a szúrás, amely Madách Imre lelkét érte, mikor felesége megcsalta, váltotta ki a halálosan megsértett zseniből a magyar irodalom örökké ragyogó gyöngyét: *Az ember tragédiáját.*

Perédy György alábbi írása a Nagyvárad 1926. július 18-i és július 20-i számában jelent meg. Érdekes, bár ismereteink szerint minden alapot nélkülöz a szerzőnek az az állítása, hogy Madách 18 éves korában írta volna az Egy örült naplójából c. ciklus 22. és 23. versét, amelyből idéz. Az sem világos, hogy a „csak illúzió és kiábrándulás” idézet honnan való; Madách verseiben az illúzió szó egyetlen helyen sem fordul elő. Ez is, akárcsak a következő „idézet” („E kor emberre...”) az említett ciklus tartalmi kivonatolása (leginkább a 12. versé).

Baranyi Ákosné visszaemlékezése szerint Fráter Erzsébet Pásztón született volna; mást mond az anyakönyv, s tudomásunk szerint nem is élt ott soha. Ugyancsak kérdéses, hogy szüleiivel költözött-e vissza Cséhtelegre, bár nem kizárt, hogy 1841-ben még édesanyja is élt. Visszaemlékezésének egyéb részletei is kétségeket ébresztenek; tulajdonképpen az sem derül ki, hogy közvetlen forrásból, vagy – ami valószínűbb – közös sógornőjüknek, Fráter Béla Cséhtelegen élő feleségének az elbeszéléséből származtak-e értesülései. A tévedések egy részére maga a cikkíró is felhívja az olvasó figyelmét. Sajátosan torzult a visszaemlékező nézőpontja már a birtokokat illetően is: nem egészen érthető, miért lett volna „dúsgazdag” Madách Imre az állítólag 4000 holdnyi birtokkal rendelkező apósához képest. Voltak ugyan, akik ennek a birtoknak a sokszorosával rendelkeztek akkoriban, ám éppen Madách nem tartozott közéjük.

Baranyiné az egyetlen visszaemlékező, aki a Ruttkayt említi Fráter Erzsébet szeretőjeként. Keresztnev híján legfeljebb az a hipotézis fogalmazható meg, hogy talán itt is a nevek keveredéséről lehet szó: a házaspár lányának, Madách Jolánnak az első férjét hívták Ruttkay Györgynek, s mivel házasságkötésük 1872-ben volt, a név még Fráter Erzsébet életében közszájon foroghatott a családban.

Perédy György

„Te csak olyan légy a házamban, mint egy virágszál...”

Madách Imréné tragédiája – „Ha málekenyeret eszem, akkor sem megyek vissza...”

Látogatás Fráter Erzsike sógornőjénél és unokaöccsénél

Egy jeltelen sír van az olaszi temetőben. Sokan keresték, senki sem talált reá. Hírlapi cikkek özöne beszélt erről a sírról, de semmit se mondtak, csak tovább táplálták a vádat: házasságtörő volt, lezüllött a magyar horizont egyik legnagyobb csillagának, Madách Imrénének egyetlen hitvese: *Fráter Erzsike*.

Én is kerestem a sírt, kutattam a temetőpásztor régi könyveit.

– Ne keresse uram, éveken át sokszor jöttek ide urak: Pestről is, akik szintén hiába kutatták. A fia volt, vagy más, nem tudom. Azt mondta a legtöbb, hogy pesti újságíró – világosít fel a Jankai temetőőr családjá.

De azért csak elindultunk, csak kerestük. És beszélünk róla. Az asszonyról, akit megvetett az egész világ. Saját családjá sohasem próbálta menteni. A Fráterek nem keresték a pszichológiai okokat, amik a költőt elválasztották hitvesétől, az asszonyt férjétől, gyermekeitől.

Legalább a sírját gondozta volna valaki. Hiszen a lelkébe soha senkise látott. A szívét ki boncolta fel? Talán néhai *Fráter Imre*, a másod-harmad unokatestvér, kórházi főorvos tudott volna legtöbbet mondani. De szigorúan zárkózott el minden kíváncsiskodó elől. Nem tudta vagy nem akarta megérteni, hogy Madách hitvese lehetett volna a legcédább nője a világnak, hiába törik ki a fejfát, rúgják szét a göröngyöket; az az asszonyi test poraiban is az irodalomtörténeté. És míg magyar újságíró Bihar földjén jár: egy szál virággal mindig keresni fogja a sírt, s kutatni fogja azokat az okokat, amelyek a lélek mérföldes kútjában a keserűségek vizét gyűjtötték fel a csalásig, a válásig, az alkoholig, a kórházi ágyig és az elhagyottak, nyomorultak, koldusok jeltelen temetőjéig.

Ha ráhull a nőre egy mákszemnyi szenny, minden himpellér vagy izgága asszonyi száj marokkal hanyhatja rá sarát. És Fráter Erzsikéről

de sokat hallottam. Semmit se hittem el. Nem hittem el, hogy a Fráter családnak igaza lett volna, mikor útszélen meghalni hagyta, mikor elfordult még a sírjától is. És egy rajongó kollégával kerestük az adatokat tovább. A Bihar megyei közközház padlásán az 1875. év törzskönyvében ezt találtuk:

17-ik kórterem.

Madách Imréné sz. Fráter Erzsébet.

Életkora: 45.

Vallása: református.

Családi állapota: özvegy.

Kórházba került: 1875. november 10.

Meghalt: 1875. november 17.

Születési helye: Csécse, Nógrád megye.

Foglalkozása: foglalkozás nélküli.

A kórházba behozatott, összeesett az úton.

Napi ápolási díja 60 krajcár. Fizetési kötele: Csécse, Nógrád megye.

A nagy fóliáns, poros könyvek, akták között eltemetve feküdt a kórház lomtárában.

A biharpüspöki út árkából szedték fel az ősi sztrigovai kastély egykori asszonyát. Állítólag ittas állapotban esett össze, halála oka alkoholmérgezés, delirium tremens. (Ha igaz.) Vagy tüdőgyulladás, özvegyiségének 10. esztendejében. Némely krónikás szerint a veneréások osztályán volt, de erre semmiféle bizonyíték nincs és teljesen valószínűtlen, mert a 17. kórterem abban az időben is a belgyógyászati osztályhoz tartozott.

Mi volt a betegsége, a halál oka, csak hallomásból tudjuk, mert kórtörténetének aktáit, ha voltak, már hiába kutattuk. Valaki elvitte rég, vagy ez is néhai Fráter Imre tulajdonában van.

Szegény Lovassy Andor halála előtt kevéssel így nyilatkozott:

– Zimankós, ólomesős idő volt, mikor Fráter Erzsikét néhányan a temetőbe kísértük. Egyszerű kórházi koporsóját, úgy emlékszem, a

kórházi halottak sírkertjében tették a sírba. Pontos helyét nem tudom már megmondani. Csak az irányt, amerre keressék.

Hiába kerestük. Kifáradva az öreg temető jeltelen sírjai között, egy orgona bokor alatt, szüette odvas padon elgondolkoztunk a költőről s a nőről, aki állítólag *Az ember tragédiáját* váltotta ki, és akiért a Kepler jelenetben – életrajzírói szerint – Madách saját élete tragédiáját szötte bele, s éppen ezért a műnek ez a legvalóságosabb része.

De miért törte át az asszony a dúsgazdag úr, a rangban, tudásban magasabban álló férjjel kötött frigy láncait? Vajon azért, amint Madách írja egy versében feleségéről: „Csak addig jó a nő, míg azt se tudja, / Hogy rosszá is lehet, ha úgy akar, / Ő tudja már, mert el bírt hagyni engem / És bennem a varázst, mely véd, takar.” „Mit vesztetem hát? bálványok dülének / Szivemben össze, semmi hogy velök / Lelkemnek istenségét is kilöktem / S kihalt világom, egyedül ülök.” (*Egy vetélytárshoz.*)

El bírt hagyni engem! – mondja. – Hát nem ő kergette el? Úgy hát szerette, a házasságtörése után is szerette a bihari leányt, a gyermekei anyját. Ő üzte el azt, vagy az asszony jött el magától? Mindezekre nem tudnak biztos feleletet adni életrajzírói. De 1857-ben Szontagh Pálhoz írott versében Madách csaknem örvengve csúfol ki mindent: anyát, haldoklót, papot; mindenki csaló.

Az olyan lány költői lélek, mint Madách, aki gyermekkorától szívbeteg is volt, könnyebben tud megbocsátani. Miért nem ment vissza az asszonya soha, hiszen senkije se volt?! Se gyermeke, se szeretője. Vagyonát is elkótyavetyélték, adósságok szorították. A váradi régi levéltárban se szeri, se száma a Madáchné ellen indított 10–20 forintos kereseteknek. S az emberi gyarlóságot melyik költő látta meg, értette meg jobban Madáchnál. Egyebet se látott, csak az emberek aljasságát, tömegek hitványságát, amelyek mint Miltiadest, Tankrédet, Keplert elbuktatják küzdelmében a nemes lelkeket.

Lehet, hogy a kacér, szenvedélyes, hűtlen nők eltörölhetetlen vonásait éppen Fráter Erzsikéről rajzolta meg, de éppen úgy lehet igaz, mint helytelen ez a föltevés, mert még nem volt csak 18 éves, mikor már azt írta: „A lány bűvös növény, virága oly deli, / De elrejtett gyö-

ke méreggel van teli. [...] Mért nem hervad szívünk is, mint a lány, / Mért oly muló, tartós szerelmünk tárgya?”

Keserű gúny, cinikus hang már a gyermekifjúnál „csak illúzió és kiábrándulás” „E kor embere házasságrontó, szerelemszövő, más baján nevet – de jobb az ember sohasem lehet.” Aki úgy látja pelyhedző állal az életet, világot, szívbeteg, majd olyan torokbaja van, hogy 20 éves korában az aljegyzőségről is le kell mondania, akinek a szerelem csak por lángja, nem égi tűz, s felforrít vérével hamvad el: tudott-e egy ilyen férfi egy asszonyt magához bilincselni úgy, hogy eltérje anyósa minden szekatúráját, fölényeskedését, s az állandó civódástól pokollá vált levegőt?

Hátha nem is olyan rossz volt az az asszony. Hátha a dac s nem is annyira a vére, mint a válási akarás, a feldúlt lélek nemtörődömsége hajtotta az egészséges férfit, a megértő jóbarát karjai közé?

Két ember életének eddig ismert fejezetei felett vívódik elménk, lelkünk s az összetört, hamvában is bűnhődő asszony sírja közelében a pszichoanalízis elméleti alapján keressük a mentséget a szegény asszony végzetes tettére. Miért bántsuk, hiszen nekünk senkink se volt!

Imbolyog az este, aludni tértek az estikék. Vajon akad-e valaki, aki még beszélni tud arról az egykor fényben élő szegény asszonyról, aki egy életen át a festetlen koporsóig hordta egy téves házasságnak, házasságtörésnek keserves keresztjét.

A régi és mai Fráterek

A napokban Margittán jártam s egy jóbarátom elvezetett egy házba, ahol beszélni tudtak a leghíresebb Fráter leányról. Rengeteg Fráter van Biharban. Úr és paraszt, gazdag és szegény. Újabban, mint meglátjuk, iparosok is a híres, óriási kiterjedésű család tagjai között.

A község szélén van egy malom. És ennek a malomnak főgépésze Madáchné Fráter Erzsike édes testvérének: Fráter Béla szolgabírónak a fia: József. Tehát Madáchné édes unokaöccse. A szolgabíró fiának csak a meséje maradt az elherdált ősi birtokoknak. Gépész lett, de

munkától fekete kezének mozdulatai, szava, beszéde csupa intelligencia, született jó modor s úri becsületesség sugárzik a szeméből. A hajdani ezerholdak, hintók, dínom-dánomok nem zavarják álmait se, mosolyogva beszél, ha kérdik a cséhtelevi négyezer holdról, melyen nagyapja: Fráter József agarászott s az udvarházi, melynek porában még mint örökös játszadozott. De három fiát már a mai életnek nevelte. Kettőnek mechanikai műhelye van túl a Dunán, a legkisebb pedig egy olaszországi gépgyárnak művezetője. Az egyszerű gépészlakás egy kis szobájában lakik a gépész édesanyjának, Reviczky Emmának testvére, özv. *Baranyi* Ákosné Reviczky Ilka. Egy idős, de még teljes testi-lelki frissességben levő asszony, aki Madáchnénak második sógornője volt. A kicsi szobában négyfőkos antik kasztni, néhány régi megőrzött porcelán, egy Reviczky generális képe és régi katonatisztek fotográfiái, az első felelős minisztérium, az aradi vértanúk képei beszélnek még az ősi, nevezetes családok emlékeiről.

A nagy család a Hohenlohenek törzséből indul ki, ahonnan királyok eredtek. „Beronesse Judithe Reviczky de Revisnye Principissa a Hohenlohen” az első név a kiágazó hajtásokon az Okolicsányi, Fejér, Pataki, Nedeczky, Ordódi, Sólyom, báró Perényi, Kállay, Pettő, Parzott, Szilágyi de Horogszeg (Mátyás király anyjának családja), Baló, Bideskuthy, báró Reviczky, Fráterek zöme, Baranyiak nevei, akik 1200 óta birtokolták az ősbiharban Micske határát napbelátta messze-szében. Mind több és több a levél és kevesebb, kisebb a birtok.

A velem szemben ülő fehérhajú asszonynak atyja Reviczky Károly még földbirtokos volt Biharban, anyja kisjókai Szakáll Terézia. Férje: Baranyi Ákos már csak gazdatiszt, majd beregszászi bírósági tisztviselő. Neki pedig öreg korára egy ötlépéses szoba minden birodalma. Generálisok, főispánok, alispánok, szolgabírák elrangozták, elváltózták, elmuzsikálták, elközhivatalozták a régi domíniumokat. Minden ami utánuk maradt, néhány kopott porcelán s megfakult rézkarc, szúette bútordarab csupán. A sok régi porcelánt özv. Baranyinétől apránként megvette néhány krajcárért Balkányi gyógyszerész, mondja a matróna, aki aztán régiségkereskedést nyitott belőlük.

A halott asszony életre kél

De most engem csak Fráter Erzsike érdekel. Szép volt-e, hogy élt, hogy ment férjhez, mit tartott meg róla az emlékezésben a sógornő, az unokaöcs. S a matróna beszélni kezd:

– Tulajdonképpen nem volt feltűnő szépség Fráter Erzsike. Inkább érdekes, temperamentumos, okos nő. Nógrádban Pásztón született (a kórházban Csécse van írva) és gyermekkorában költözött le szüleivel Cséhtelevre. A pásztói birtokot eladták, s itt vettek újat. Apjának, Fráter Józsefnek 4000 holdja volt. Szép, úri birtok abban az időben is.

Özv. Baranyi Ákosné nem tudja, hol ismerkedett meg a költő 1844-ben a 15 éves Fráter Erzsikével, akivel 1845. július 20-án házasságot kötött.

– Tudom, hogy nagy szerencsének tartották Fráterék a dúsgazdag alsósztrigovai úrnak kérésként való megjelenését a Fráter kúrián. Árpádkori nemesnek, Sztregova és Csesztve urának örömmel adták lányukat, aki azonban *nem szerette* Madáchné. Hogy másba lett volna szerelmes, vagy egyáltalán szeretett-e valakit, nem tudom.

– De azt tudom, hogy sokszor emlegette egész életén keresztül, hiszen hazatérése és elválása után mindennapos téma volt a családban az ő drámája, hogy az urát soha, soha, első perctől fogva nem szerette.

– A fiatal pár Csesztvére ment lakni, majd visszaköltöztek az apai birtokra, Sztregovára. Innen állandóan panaszos leveleket küldözgett haza Erzsike az anyósa végett, aki uralta a házat és nem szerette menyét.

Az öreg Madáchné, kesseleőkeői Majthényi Anna, korán elvesztett férjét, mikor Imre fia csak 10 éves volt, s öt gyermekét és nagy domíniumát férfias energiával kormányozta. Az energikus, büszke asszony valószínűleg mást szeretett volna fiának, gazdagabbat, talán az ő szemében a Fráter-leány szegény és rangban kicsi volt. Radon de Oszlán, IV. Béla király hű kísérője volt a Madáchné őse. Erre nagyon rangosak voltak. Minden életrajzíró megállapította, hogy az anyós és menyé között állandó volt a civódás, ami elkeseríthette a fiatalasszony életét.

Érdekes, hogy a matróna itt tévedésben van, mert Madáchné anyját Mailáth comtesnek tudja, akinek atyját, az országbíró, Spanga, Spi-

li, Berecz nevű szolgálai gyilkolták meg. Ez tévedés, ami onnan eredhet, hogy a Majthényi nevet összezavarta a Mailáthtal.

– Az első nagyobb baj a házastársak között 1852-ben, tehát a házasság hetedik évében kezdődött, amikor már gyermekeik is megvoltak. Akkor a költőt, mert politikai menekültet találtak a házában, Josefstadtba zárták és osztrák tiszteket szállásoltak be a kastélyba.

(A matróna itt is téved, mert az irodalomtörténet szerint Pozsonyba hurcolták, később 1853-ig Pesten internálták.)

– Egy évig volt oda Madách és az anyja fiának küldött leveleiben folyton panaszkodik menyére, sőt azzal rágalmazza, hogy a tisztekkel viszonyt kezdett. Ez nem volt igaz. Erzsike tagadta mindég, pedig későbbi viszonyát nyíltan bevallotta. Az anyósa azt írta, hogy mulat a tisztekkel s nem helyesen viselkedik. De Madách azt válaszolta az anyjának: Csak viselje gondját Erzsikének édesanyám, mert én nem élhetek nála nélkül. Így beszélte el Erzsike, örökké tagadva, hogy a tisztekhez bármi köze lett volna.

– De amikor egy év múlva, 1853-ban Madáchot haza eresztették, az anyós levelei nyomán már teljesen fel volt dűlva a családi béke.

– Azt lehetne rovársul felhozni, hogy miért mulatott Fráter Erzsike a tisztekkel. De ennek érdekes magyarázata van. Madách szerette, ha barátai felkeresik s jól érzik magukat házában. Ő azonban – így beszélte Erzsike – mindig félrehúzódott, szobájában dolgozott, olvasott, vagy lefeküdt s otthagyta fiatal feleségét a vendég urakkal. Később pedig teljesen elhanyagolta, tisztán az irodalomnak élt. „Számталан-szor mondtam – beszélte Erzsike –, nézd Imre, nem helyes ez így, semmit sem törödsz velem, csak a verseknek élsz. Hiába, nem törődött velem. Éjszakára tovább is ott hagyott borozó vendégeivel.” Ennek az életnek volt a következménye, hogy Erzsike és egy *Ruttkay* nevű – másik nevét nem tudom – nógrádi férfi között viszonyra fejlődött az ügy. Nagyon szép férfi volt, mindennapos vendég. Erzsike érezte, hogy baj lesz, figyelmeztette az urát, de Madách érthetetlenül gyenge volt barátaival szemben, továbbra is korán szobájába vonult.

Itt tartunk egy kis áttekintést. Tudjuk, hogy Madáchnak gyermekkorától szív baja volt, amely miatt testedzésre nem is gondolhatott. Betegsége iskolai tanulmányait és közpályáját is megakasztotta és

korán, 41 éves korában sírba döntötte. Tizenöt éves korában már a halál gondolata bántja: „Mutatja úgy is mellem, 's egészségem – írja anyjának –, hogy nem oly igen hosszú lesz a földi pálya”. Keseríti életét abban az időben is, hogy első szerelmétől, barátjának húgától, Lónyay Etelkától, valláskülönbség s egyéb okok miatt anyja közbelépésére szakítania kellett. A betegség, szétépett szerelem akkori műveiben keserű hangot s az ifjú reformer kegyetlen ítéletét váltották ki az emberekről s az életről. Hozzájárult, hogy a forradalom fáradságaiba belehal Pál nevű 21 éves öccse, aki akkor már alispán volt; Mari nevű nővérét pedig, mikor külföldre akar menekülni, Lugosnál a felkelők férjével s gyermekével együtt legyilkolják. A gyenge szervezetű Madách tehát félrevonul rossz szívével vendégei közül, s az egészséges, erős férfiak becsületére bízza egészséges, ifjú nejét.

Hogy mi ment végbe az anyósával állandó viszályban levő, beteg férjétől magára hagyott és elhanyagolt, állandó férfi ostromnak kitett nő lelkében, azt a körülmények a mai ember előtt nem írják úgy rovására, mint az akkori időben. Hibás volt Madách, mert gyenge s elnéző volt hozzá özőnlő barátaival szemben. És a tragédia gyorsan pereg. Sötét foltot vet, ha megfelel a valóságnak a házastársak életére özv. Baranyinéak további elbeszélése:

– Erzsike elmondta, tisztán emlékszem reá, hogy férje tudott a Ruttkayval való viszonyáról. A szerelmesek a falutól messzi, a hegyeken találkoztak. „Egyszer mikor Ruttkayval való találkámról lóháton tértem haza – mondta Erzsike – szembe jött velem a falu határában a férjem üveges batárján. Egymásra néztünk és nem köszöntöttük egymást. Elmentünk egymás mellett.”

A két ember sorsa eldőlt. Most már Madáchné összepakolt, és fiát férjénél hagyva, hároméves leánykájával hazajött Csételekre.

– Nem a férje küldte haza? – kérdeztem.

– Nem. Erzsike mindig azt mondta, hogy önként jött el, nem bírta tovább azt az életet, amely meg volt már mérgezve számára véglegesén.

Talán azt is el lehet hinni ma, amikor a vérnyomás jelentőségét ismerjük s a szervi szív baj tünetei tisztán állanak előttünk, hogy lehet, hogy Madách elnéző tudott volna lenni gyermeki anyjával, szerelmé-

vel szemben botlásai miatt is. Erre vall özv. Baranyiné további állítása:

– Madách szerette a nejét továbbra is. Minden ellenkező állítás nem felel meg a valóságnak, mert többször hívta, hogy térjen vissza. Jól emlékszem a sorokra is. „Csak olyan légy, mint egy virágszál a házamnál, soha ne is lássalak, neveld csendben gyermekeidet.”

– Nincs meg ez a levél valahol, valakinél?

Most megszólal Fráter József gépész: Lehet, hogy nem vitte magával Erzsike néni – mert én csak így hívtam. – Azonban én nagyon fiatal voltam, mikor apám meghalt, nem tudtam a levelek jelentőségéről, s ott hagytam az eladott házban a drága pergament kötések könyvtárral együtt. Később az értékes könyvekből apámnak egy pesti barátja megmentett néhány száz példányt, de a levéltár elkallódott.

Pedig ez a levél, ha özv. Baranyiné visszaemlékezését valaki nem akarná hitelesnek elfogadni, jelentős fényt derítene Madách és felesége életére. Az irodalomtörténet, helyesebben Morvay Győző ugyanis azt írja, hogy Madách már fogsága idején elhidegedett, később pedig elidegenedett nejétől, akitől 1854 nyarán Palágyi közlése szerint közmegegyezéssel vált el. A Madách családtól kapott levelek után Morvay közli Madáchné egy levelének részletét 1854 teléről, amikor anyósához fordul az utolsó pillanatban, akivel pedig soha egy percig se fért össze, s ezt írja: „Imre elküldöt magatúl, ezt erezem hogy meg erdemletem”.

Önként jött el vagy elküldte az ura, éppen 10 évi együttlét után, mindegy, de a 26 éves Fráter Erzsike őszinteségére vall, hogy beismerte, hogy megérdemelte. Lehet, hogy abban is igaza van, hogy önként jött el, férje nem üzte ki a házból, csak elküldte maga mellől.

– Még a válás után is hívta vissza Erzsikét Madách. A hatvanas években írt neki, hogy menjen haza. A Fráter család tagjai kapacitáltak is. De hiába. Azt felelte: ha málékenyeret eszem, akkor sem megyek vissza.

Mi volt ez: szégyen, dacos önérzet vagy meghasonlás? Talán mind a három. Mert jött már az önmagával való meghasonlás borús árnyéka a szerencsétlen asszonnyra.

– Egész napokat sétált a kertben. Egyedül, magába mélyedve. Ha ilyenkor szóltak hozzá, nem hallotta meg.

– Általában az elmebeteg, a búskomor benyomását kezdte kelteni Erzsike néni – mondja Fráter József. – Sokszor hiába szólítottam meg, észre se vette, mintha süket lett volna, pedig erről nem volt szó. A család úgy vette, hogy egy kicsit meg van zavarodva. A leányát már régen az apai házhoz vitték.

– Sohasem felejttem el – folytatja Baranyiné –, hiszen a 30–35 éves asszony sötét haja, arca, középtermetű karcsú alakja s még a ruhája, szabása, színe is mindig előtttem áll, ő volt a beszéd tárgya is hónapokon át, szóval sosem felejttem el, hogy egyszer, mikor már Váradon lakott, a földre ülve az aprómarhát etette. Azt mondtam neki sajnálkozva: tizenkét szobád volt s talán lehetne még, s te az aprómarhát magad eteted...

– Hadd el – felelte –, így hidd meg, boldogabb vagyok.

– Ez pedig akkor volt még, amikor Madách hívta vissza s azt írta neki: a szíve fáj érte.

Más kérdésre tereltem a szót.

– Azt beszélnek az emberek, hogy kedvesei voltak. Igaz ez? – kérdezem. – Talán ezért nem ment vissza az urához?

– Beszéltek abban az időben, hogy Fráter Farkassal viszonya volt. De ez nem igaz. Fráter Farkas csak mint rokon s jóbarát segített neki a birtokpereknél. Járt az iratok után, intézte, amit intézni tudott. De nem volt viszony köztük. A birtok ugyanis bajba jött az adóssáért. Erzsikének és főképpen Fráter Pálnak adósságai, előbbinek válópere miatt. És 34 ezer forintos kötelezvény volt egy bécsi banknál. A bank árvereztetett, mert az adósságot rendezni, pénzt szerezni nem tudtak. A birtok az árverésen a Wertheimstein család kezébe került. Fráter Erzsi erdőrésztét a nép ma is „Madách erdőnek” hívja.

– Nem, nem, amíg itt lakott, minden viszonyról szóló pletyka alaptalan rágalom. Teljes búskomorságban töltötte napjait. Később aztán, hogy Váradra került, nagyon keveset hallottunk felőle, ritkán kerestük fel. Volt Balassagyarmaton egy Kéky nevű ügyvédje, oda küldte a Madách család a 800 forint évi járadékot.

Hogy lelkivilága mennyire felbomlott, két eset bizonyítja a legjobban. Egyszer éppen Kéky ügyvédnél volt, amikor a fia belépett. Azon-

nal eltávozott. A fia nem ismerte fel az édesanyját, csak az ügyvédtől tudta meg, hogy az édesanyja volt az az asszony, aki az ő megjelenésére sietve elhagyta az irodát.

Egyszer pedig a fia felkereste Váradon. Már akkor nagy szükségben volt. A pénzzel bánni nem tudott, az adósságok szorongatták. Fia pénzt ajánlott fel neki.

– Nem kell, nem vagyok koldus! – és nem fogadta el. Végül is fia unszolására elfogadta, de kifejezte, hogy nem ajándékba, csak betudva az évi járadékba.

A matróna nem fáradt bele az elbeszélésbe, de én elfáradtam abban a kétkedésben: vajon akik Fráter Erzsike életéről írtak, megkérdezték-e minden embert, bokrot, virágot, amelyek látták szomorúan bolyongani, vagy csak egyoldalúan a Madách család információira mondták ki felette az ítéletet.

És elköszöntem a matrónától, aki egykor Fráter Erzsikének, a nagy költő szerelmének rokona, bizalmasa volt, s aki előtt kiöntötte élete titkából azt a részletet, amely halálos pecséttel zárta le fiatal élete sorsát. A válás utáni életéről ki kérhetne számot, de amiket unokaöccse és sógornője elbeszél s amihez kétséget nincs ok támasztani, milyen más világításban adják a szerencsétlen nő életének lezajlását asszonyisága deléről.

S mikor becsukom magam után az egyszerű kaput, a malom zúgásánál erősebben zúg fülemben: „Minő csodás kevercse rossz s nemesnek / A nő, méregből s mézből összeszűrve. / Mégis miért vonz? mert a jó sajátja, / Míg bűne a koré, mely szülte őt.”

1864. október 5-én Madáchot 41 éves korában megölte a szíve, és 1875. november 17-én Fráter Erzsébetet 45 éves korában megölte az alkohol. Férje halála után az utolsó tíz évben hányódás volt az élete.

Az emberek, a régi társasága megvetették, vagy ő vetette meg őket. A családja nem tudta megbocsátani, hogy a domíniumos szerencsét nem tartotta meg. Ki beelát a szívek mélyére, Ő tudja megmondani, kinek volt igaza.

És ti, emberek, akik véletlenül a kórházi szegények temetőjén jártok, ne gondolatok megvetéssel a talpatok alatt virágtalanul, jeltelenül pihenő Madách Imrénére, a szerencsétlen Fráter Erzsikére...

Fráter József a korábban őt is fölkereső újságíróknak még nem említette, hogy ismeri Fráter Erzsébet sírjának helyét, erre – miért, miért sem – csak később jött rá. Azt sem tudjuk, vajon vizuális emlékezete felülmúlta-e számolási készségének hihetetlenül alacsony színvonalát: szerinte ugyanis az 1887-es évet 1900 követte, majd pontosít, s következetesen megmarad 1890-nél. Még különösebb persze, hogy mindez a hibák kiigazítása nélkül meg is jelent a Nagyvárad 1926. augusztus 8-i számában. Ugyanakkor dicséretes Perédy György igyekezete, hogy a sír helyét pontosan megadja.

Perédy György

Hol nyugszik Madách Imréné?

A napokban Madách Imréné Fráter Erzsébet életéről közölt riportunkban azt írtuk, hogy sokan keresték a szerencsétlen asszony sírját a nagyváradai temetőben, de nem találták meg. 1875 óta, mióta a alsósztrégovai kastély egykori asszonyát a nagyváradai közkörház gyalulatlan koporsójában örök nyugalomra helyezték, csak igen kevesen gondozták a sírt a régi ismerősök közül, akik már szintén elköltöztek. Viszont azok közül, akik a temetésen részt vettek, nem él talán már senki sem.

Tegnap megjelent szerkesztőségünkben Fráter József margittai gépész, Madáchné édes unokaöccse és a riport után kijelentette, hogy ő meg tudja mutatni a költő feleségének a sírját.

– Nagynéném, Fráter Erzsike temetésén nem voltam jelen. Csak utólag értesültem a haláláról is, hiszen szomorú-jelentést ugyan ki nyomtatott volna a teljesen kitagadott, nyomorban elhalt asszony haláláról?

– Nagynéném sírjára egy sírásó és a véletlen vezetett rá. 1887-ben ugyanis meghalt édes testvérem, akit szintén Fráter Erzsébetnek hívtak. Az olasz temetőben, a reformátusok temetőjében helyeztük nyugalomra, ahol a többi Fráterek is nyugszanak. A következő évben, 1900-ban az összes újságok azzal voltak tele, hogy a nagyváradai temetőpásztor a friss hullákkal etette a zöld kertben hizlalt disznóit. A temetőpásztort, akinek üzelmeire a hullákról elrabolt ékszerekről jött rá a közönség, letartóztatták. Engem izgatott az, hogy vajon a nővérem hulláját nem ásta-e ki a fenevad, és Válaszútról, ahol akkor alkalmazásban voltam, gyorsan Nagyváradra utaztam. Két sírásót megfogadtam, és felástuk nővérem sírját. Már oszlóban volt a hulla, de a sír érintetlen volt. Míg a sírral bajlódtunk, az öreg sírásó a következőket mondotta:

– Érdekes, innen számítva a harmadik sír szintén egy Fráter Erzsébeté. Bizonyosan tudom. Magam ástam a sírját 1875-ben.

– És a nővérem hantjától a harmadik sírhoz vezetett, amely mint határozottan állította, az apám testvérének, Fráter Erzsikének a sírja volt, akit én mint gyermek nagyon jól ismertem, engem különösképpen szeretett, és sokszor magával vitt magányos, szótlan sétáira. A sírt ma is biztosan meg tudom mutatni. Fejfa már akkor, 1890-ben nem volt a síron. Ami nem csoda, mert a bekerítetlen temető szélére esik a sír, s a külváros lakossága egy időben onnan szerezte be téli tüzfűszükségletét.

Ez előadás után kocsiba ültünk, s kihajtottunk az olasz temetőbe, ahol Fráter József elvezetett Madách Imréné hantjához.

Bary József törvényszéki elnök ismeretes szép síremléke előtt elhaladva, ettől nem messze két fekete vasrácsos sírkerítés van egymás közelében. Az innenső Szeghalmy Bálint sírját keríti. A két bekerített sírkert között van Kerekes József obeliszkje. Emellett a sír mellett nyílegyenesen, Pozsonyi László kőlapos sírja mellett elhaladva érzük Vitaris Mihály 1864–1915 sírkövét. A nyílegyenes vonal mentén közvetlen a Vitaris-sír mellett van három összeborult sírhant, tökéletesen áthatolhatatlanul befonva kúszó növények, apró csipkerózsa indáival. Az első sír a Madáchnéé. Tőle jobbra a Bartos Irénke fejfája.

Fráter József határozottan megjelölte nagynénje nyugvóhelyét, a Vitaris- és Bartos-sírok vonalába eső hantot.

Fejfának természetesen híre, pora sincs, hiszen már 1890-ben nem volt. A hant fejénél állva szembe néz velünk Fráter Pál magas fehér márványköve. Madáchné sírjától lábtól a harmadik sír a másik Fráter Erzsébeté, aki unokahúga volt, Fráter József testvéréé. Szintén jeltelen, beomlott, fűvel, gazzal benőtt sírhant.

Fráter József nagyon kevés tájékozódás után a két vasrácsos kerítésre hivatkozással rátalált nővére sírjára, s onnan a Madáchnééra.

– Azt állították nekem a minap – mondotta munkatársunk –, hogy 1922-ben megtalálta a sírt, a fejfán M. Fráter Erzsébet felírás volt. Erről valami meg is jelent az egyik lapban.

– Tévedés lehetett. Lehet, hogy az én testvérem fejfája volt, ami most már nincs meg. Lehet, hogy az M. betű is rajta volt, mert használta a Fráter család a Martinuzzi előnevet is. De hogy nem a Madáchnéé volt onnan állítom, mert már 1890-ben nem volt fejfája. Biztosan

emlékszem. Én sem költöttem reá. Szegény ember vagyok. És bizonyos vegyes érzelmekkel vagyok irányában, mert ő és édesapám az okai annak, hogy mi olyan szegény emberek lettünk, a négyezer holdat és mindent ők herdáltak el...

Költő nem álmodhatta volna meg szebben, ahogy a természet bekerítette Madáchné beroppant sírját. Magasba emelkedő különös fajú vadrózsabokor futja be. Áthághatatlan, szétszedhetetlen, erősebb, tartósabb minden vasnál. Ahhoz hasonló nincs a környéken. Tövises indák ezreinek egybefutó láncá örökös lakattal zárja le a sírt, mintha titkot rejtegetne idegen szemek előtt...

A Nagyvárad, hagyományaihoz híven, a tárgyi tévedéseket sajtóhibákkal tetézve jelentette meg ismeretlen munkatársának cikkét 1926. december 23-án. A tárgyi tévedéseket (Fráter Erzsébetnek nem volt bátyja csak öccse) nem, az egyéb hibákat azonban (pl. alany és állítmány sajnálatos módon elmaradt egyeztetése) javítottuk, illetve szögletes zárójelbe tett felkiáltó és kérdő jellel hívtuk fel a figyelmet a cikk bizonyos „furcsaságaira”. Itt csak az utolsó bekezdés tárgyi tévedéseire hívnám fel az olvasó figyelmét, először: Madáchék családja nem volt főúri család, másodszor: Fráter Erzsébet korában már bőségesen készültek fényképek kevésbé jelentős személyekről is; harmadszor – bár ez kivételesen nem az újságíró számlájára írható – maradt fenn Fráter Erzsébetről is fénykép, igaz, csak később vált ismertté.

Ugyanakkor elvitathatatlan érdeme az újságnak, hogy a cikk mellett közzétette az előkerült festményt is.

Madáchné egyetlen arcképe

Ez év folyamán több ízben hoztunk riportokat Madách Imréné Fráter Erzsébet tragédiájáról. Ezekben a riportokban új momentumokat adtunk az irodalomtörténetnek Madách Imre és felesége szétválásáról és Fráter Erzsike életéről. E riportoknak kutatása nyomán arcképét is kerestük Fráter Erzsikének, mert az soha sehol nem jelent meg, mint ahogy az irodalomtörténet igen röviden emlékezett meg arról az asszonyról, aki öntudatlanul is hozzájárult a világ egyik legnagyobb költőjének megszületéséhez. Annak a mondhatni túl rövid elbánásnak, amiben az irodalomtörténet Madách egyetlen feleségét, Fráter Erzsébetet részesítette, oka abban keresendő, hogy a Madách család a válás és főként a költő halála után tudni sem akart az asszonyról, s az adatok, miket az életrajzi írókhoz juttatott, nem a leghízelgőbben állították be a házasságtörő hitvest és anyát. A Fráter családnak az asszonyhoz legközelebb álló rokonai pedig, akik elszegényedtek, birtokaikat elárverezték, nem törődve az irodalomtörténet íásaival, talán nem is tudtak róla. Később pedig szégyellték Fráter Erzsébet lezuillását, és nem szívesen beszéltek róla, annál kevésbé adtak adatokat. De nem is igen tudtak. Közvetlen környezetében csak bátyja s ennek fia, tehát Fráter Erzsébet unokaöccse élt s él ma is, aki nekünk a legtöbb adatot szolgáltatotta. Mindent megpróbáltunk tehát arra nézve, hogy rajzot vagy fényképet kerítsünk Fráter Erzsébetről.

Kutatásaink között munkatársunk, Perédy György hírlapíró, aki a riportokat írta, megtudta, hogy Fráter Erzsébet, amikor külön vált férjétől, illetve elhagyta a brezovai [!] kastélyt, magával hozta arcképét.

Erre az arcképre – mint riportjainkban megírtuk [?!] – többen hivatkoztak. Feltételezhető is volt, hogy a dúsgazdag Madách a zászlós úr, szerelme tárgyáról arcképet is készített korának valamelyik kiváló festőjével.

Hosszas kutatás után Fráter Erzsébet unokaöccse, Fráter József, jelenleg a Szatmár megyei Sándorfalun lakó gépész, nyomára vezetett a képnek, illetve ő maga sógorától előkerítette. Több régi bútorral, képpel volt elraktározva Szatmár megye egyik falujában egy padláson. A

kép beszakadozott, egyik oldalán nagyobb foltokban lehullt. Szánalmas állapotban, piszkosan került kezeink közé. De az arc háromnegyed része a nyak, a mell, a ruházat nagy része még tökéletesen kivehető volt.

A kiváló festőművész, Mikes Ödön vette rekonstruálás alá a képet. Mikes Ödön az egyetlen művész Erdélyben e téren, aki szakszerűen érti a rekonstruálás művészetét. Régi templomi képek, arcképek kerültek ki teljesen újjáteremtve kezei alól. Külön tudomány, külön művészet ez, amely nagy elmélyedést, s a régi festőművészet nagy ismeretét követeli meg. Fel is van szerelve mindazokkal a drága vegyszerekkel, amelyek a régi képek tisztításához, kimosásához szükségesek. Mindenek előtt nagy szakértelemmel összevarrta a kiszakadt részeket, néhány óra múlva pedig tisztán állott a megmaradt arckép, csillogó, drága, valószínűleg a Madách család ékszereivel vagy Madách Imre nászajándékával. Néhány heti szorgalmas, nagy türelmet igénylő művészi munka után pedig újraéledt régi szépségében Fráter Erzsébet művészi arcképe.

A képhez a Fráter család elkészíttette a megfelelő igazoló iratokat, de különben is még sokan élnek, akik a kép eredetijét ismerték, akik virágzó korszakában ismerték Fráter Erzsikét. Ennek a képnek irodalomtörténeti becse van. Mert Madáchné után sem rajz, sem fénykép nem maradt. Még abban az időben ez nem volt divat és még kevésbé főúri családokban. A magyar irodalomtörténet nyeresége tehát, hogy Madách Imréné arcképe nem kallódott el végképp, hanem a világ elé került, az eredeti festményről a lapunk mai számában közölt kitűnő klisével.

Harsányi Zsolt Madáchról szóló regényéhez igen sok adatot gyűjtött; 1932 áprilisában a Pesti Hírlapban és a rádióban is közzétette felhívását, amelyre számos levelet kapott. Ezek közül 71 levél ma is a Nógrád Megyei Levéltárban (Salgótarján) található (XIII. 1. A Bory-Madách család iratai).

Perédy György nagyváradi újságírónak a Nagyváradban megjelent írásait már láttuk; az általa említett, Fráter Erzsébetet ábrázoló festmény az 1990-es évek elején még megvolt lánya, Perédy Adél (Budapest) tulajdonában; fekete-fehér reprodukcióját több ízben is közzétették: előbb a Nagyváradban, a kötetünkben is szereplő Madách Imréné egyetlen arcképe c. írással együtt, de megjelent Mohácsi Jenő: Lidércke nyomában c., ugyancsak a jelen kötetben szereplő írásban is.

Henriczy Béla (Alsósztrégova, 1872. márc. 15.–Poltár, 1951) egy bizonyos ponton éppen fordítva emlékezik Az ember tragédiája keletkezésére, mint ahogyan azt más forrásból ismerjük. Morvay Győző még személyesen beszélt Henrici Ágostonnal, akiről ezt írta: „sejtelve sem volt arról, hogy szomszédságában nagy irodalmi mű készül. Föltűnt azonban neki, hogy Madách abban az időben sokszor kérdezősködött, mondjon neki bizonyos eseményekre bibliai jelenetet és vonatkozást és vele bibliai tárgyakról tüzetesen beszélgetett. Föltűnt továbbá, hogy Gibbont ez időben sokat forgatta.” (Morvay Győző: Adalékok Madách Imre életéhez. A Budapesti VI. ker. áll. főreáliskola értesítője 1897/98. Bp., 1898.) Ezzel szemben fiának levele szerint: „Madách nagy művének kéziratát legelső sorban atyámnak olvasta fel”. Alighanem az apa nyilatkozata alapján készült egykorú információ hitelesebb, mint a fiú nem is titkolt igyekezete, hogy apja jelentőségét növelje.

Dr. Boldizsár Kálmán csapongó levelének utalásai szinte követhetetlenek, mégis érdekes adalékot jelentenek a Fráter család történetéhez.

Sárgay Ferenc csécei plébános a jelek szerint Harsányi Zsolttól értesült arról, hogy Fráter Erzsébet és Madách Imre éppen abban a templomban kötött házasságot, ahol ő, ki tudja hány éve adja össze a párokat.

Végül Madách Alice férjének, Grosschmid Károlynak a levele azért érdekes, mert az általa hallott történet az első konkrétum, ami végre

egy lehetséges magyarázatot ad Fráter Erzsébet és Madách Károly meglehetősen rossz viszonyára. A történet azért is figyelemre méltó, mert ezek szerint éppen az a családi hagyomány, amelynek szerepe volt a feleség rossz hírének keltésében, mit sem tudott Fráter Erzsébet hűtlenségéről; az erkölcsi kifogások merőben más dimenzióban mozogtak.

Harsányi Zsolt leveleiből

*Perédy György levele
Nagyvárad, 1932. május 25.*

Kedves Zsolt!

Tényleg én vagyok az a bizonyos Gyurka, aki Váradra kerülve többek között irodalomtörténeti riportokkal kezdtem foglalkozni. Így feltűnt Madách életrajzánál nekem, hogy milyen kurtán-furcsán bántak el az asszonnyal két-három sorban. Gulácsy Irénnel keresni kezdtük a forrásokat Biharban. Kezdtük a halálnál. Megtaláltuk a kórházi törzskönyvben nevét, azt kitepte Irén, nála van. Itt rég tűzre került volna. A hullakamra padlásán kaptuk meg. Irén aztán nem is jött tovább. Én mentem a megyébe szerte szét rokonaihoz. Sok érdekes dolgot tudtam meg. Azokat riportokban feldolgoztam. Az Irénnel megkezdett törzskönyvi lap jelentéktelen, azt is kinyomattam. De regényes élete Fráter Erzsébetnek – az elbeszélések nyomán – sok neked való, regénybe való részletet nyújt. De ezen kívül megtaláltam nagy olaj képét is, amit Fr. Erzsébet elhozott magával, mikor elvált urától. A képet Madách csináltatta, drága ékszerek vannak rajta festve, M.-ékszerek. A kép nálam. Több fényképem van róla. Egyet neked is elküldök cikkeimmel együtt – de egy pár napi türelmet kérek, mert elő kell keresnem. Nemrégiben Fráter Pál is kérte. A Fráter Erzsébet mostohahúgától, unokaöccsétől kértem adatokat, akiknek gyermekkori emléküik minden szó. Vagyis a legelfogadhatóbb. A Madách családja (elégge terhelt volt ez is) mondom két szóval intéztette el a hűtlen asszonyt, akit, s ez az ismeretlen adat, örökké hívott vissza az ura! Node ezek már mind feldolgozva kerülnek hozzád.

Csak várj pár napig, mert kis lakásomban vagy 2000 kötetes könyvtáram alján rengeteg cikkem között van. Ezt a levelet csak azért írom, hogy megnyugtassalak, tényleg én vagyok, aki vagyok, s készséggel állok rendelkezésedre.

Igaz hazafisággal üdvözlő:

Perédy György

*Henriczy Béla levele
Poltár, 1932. július 9.*

Nagyságos uram!

Éppoly mélyszántású mint élvezetes előadását Madách Imréről hallgattam a rádióban.

Innen tudtam meg, hogy nagyságod adatokat gyűjt egy terjedelmesebb Madách életrajz megírásához.

Ehhez, ha nem veszi szerénytelenségnek, szívesen ajánlom fel közreműködésemet. Fia vagyok néhai Henriczy Ágoston volt alsósztrégovai ev. lelkésznek, s szüleim ajkáról sokat megjegyeztem magamnak a Madách-házról, s főleg M. Imre tragédiájáról. Atyám 1852-től 1908-ig, tehát 56 éven át volt alsósztrégovai lelkész. Egyike M. Imre nemcsak kortársainak, szomszédainak, hanem bizalmasainak is.

Palágyi az ő M.-életrajzában szintén megemlékezik róla, s éppúgy kath. paptársáról is, azonban oly lekicsinylő modorban, mintha e két férfiú M. körül kvázi az udvari bolond szerepét töltötte volna be. Emiatt annak idején Palágyival bizonyos összeütközésem is volt. Annál kevésbé felel meg Palágyi állítása a valónak, mert Madách nagy művének kéziratát legelső sorban atyámnak olvasta fel, s vele vitatta meg annak vallási részleteit.

Sokkal lelkiismeretesebb munkát végzett a Madách kutatók közül néh. Latkóczy Mihály volt bpesti tanár. Nem tudom, birtokában van-e nagyságodnak a bpesti VIII. ker. főgymn. 1901. évi értesítője, amelyben ily cím alatt értekezik Latkóczy: Madách Imre őseiről. Rámutat a literátori Madách ősökre, s Imrében az incarnatióra.

Magam a Prágai Magyar Hírlap 1923. Madách centenáriumi számában írtam egy hosszabb tanulmányt ily cím alatt: Szendrey Júlia és Fráter Erzsébet. Ebben némileg menteni akartam Madách Imrének hazulról kiüldözött, és a kétségbe esésbe kergetett hitvesét gyermekkori benyomásaim alapján, mint aki még személyesen ismertem az anyóst, a méltóságos asszonyt, Imre édesanyját. Az irodalom (Mikes Lajos, Herczeg F.) kegyelettel illegették össze Petőfiné megdobált, megtépett fátyolát, némi ily eljárás megérdemel a szegény Fráter Erzsébet is. A

Madách család fiú ágon már teljesen kihalt. Az igazság feltárása már nem sérthet kegyeletet. Néhai apám teljesen be volt avatva a családi katasztrófa titkos, bizalmas részleteibe. Tőle annak a két úri gavallérnak a nevét is tudom, akik miatt a baj megtörtént. Éppúgy Fráter Erzszi többszöri közeledését urához, családjához. A törekvések azonban mind meghiúsultak a mama akaratán.

Sok mindent mellőzött Palágyi, Latkóczy, Mariai. Hisz még akkor élt a költő fia Aladár, unokaöccse Madách Emánuel min. titkár és fivére Madách Ara, Madách Jolán leányai. Sajnos ma már csak egynéhány elszlovákosodott dédunoka vádaskodik az elfajulásról.

Szóval ha nagyságod még egyszer Nógrádba kerül, tessék szerény házamat is felkeresni (Poltár, Losonctól a 3-dik vasúti állomás). Ha ez nagyságod terhére esnék, úgy Losoncon is találkozhatnánk. Szeretnék egy szerény mozaik forgáccsal hozzájárulni a készülő Madách-életrajzhoz. Sohasem felejttem el Jókai felhívását 1898. márc. 15-én: „Akinek pedig van valami mondanivalója, siessen vele, amíg a nap süt rá.” Ezt óhajtom én is, lévén 60 éves öreg ember. Ma piros, holnap holt. Heute rot, morgen tot.

Levelemet cím hiányában a Színházi Élet szerkesztőségébe irányítom, esetleges választ kérve vagyok ismeretlen tisztelője:

Henriczy Béla
Ág. h. ev. lelkész

*Dr. Boldizsár Kálmán levele
Debrecen, 1932. szeptember 5.*

Igen tisztelt szerkesztőség!

Nyárvégi nyaralásomból hazajövet jutok hozzá, hogy ismét néhány sort írnak, most a Madách sorsát illető adatgyűjtésre vonatkozólag. Sógoromnak, ifj. Básthy Barnabás bo<.>vai földbirtokosnak felesége, Szentmiklós Boriska, húga feleségemnek, Szentmiklós Margitnak; a Básthy nagyapának, Básthy Ábrahámnak pedig unokatestvére volt

Básthy Sándor, akinek felesége Szmrecsányi Teréz édestestvére volt Szmrecsányi Annának, ifj. Fráter Pál csécei földbirtokos feleségének, akinek unokája Fráter Erzsike, ifj. Madách Imre költő egykori felesége.

A régi Fráter család (Fráter György bíbornok atyafisága) Bihar vármegyéből Debrecenbe is beszármazott, itt 1800 táján id. Fráter Pál a népszószóló (tribunus) tisztségét viselte, ami nagy népszerűsége vall, Madách Imréné szépapja, felesége Szeremley Krisztina, a Debrecen város főbírájának, híres-nevezetes ifj. Szeremley Sámuelnak unokatestvére volt, sőt ifj. Fráter Pálhoz Pásztóháza (Pásztó) Debrecenből még deputatio is ment, hogy a városi főbírósgot vállalja, de nem akarta Pásztóhat otthagyni, amely a nagynevű ő, Fráter Pál hajdúfőkapitány felesége, Barcsay Anna kiperelt részbirtokaként szállott rá. Fia, ifj. Fráter Pál már végleg elszakadt Biharból, mivel felesége, Szmrecsányi Anna után Csécsén, Nógrádban is birtokhoz jutott Gedey jusson, mert apámat Szmrecsányi Andrásnak feleségére, Gedey Klárára maradt nagyanyja <.>czy Zsófia Gedey Andrásné jószágja (ez pedig unokatestvére volt Géczy Juliánnának <.>orponay Gábornénak, aki pedig nem más volt, mint a löcsei fehér asszony maga).

Ekképpen jutott a bihari ősi kálvinistává vált Fráter család egy ága Nógrádba, ahová Cséhtelekről, a Boesckay István fejedelem adományától származott, míg a nógrádi Fráter ág legközelebbi atyafia id. Fráter Imre Debrecenhez közel Álmosdon (a felkelő Bocskay-hajdúk első ütközethelye) volt tekintélyes birtokos, ennek leánya szintén Fráter Erzsike (75 éves leány) a debreceni nőegylet díszelnöke, atyja Madáchné Fráter Erzsikének harmad-unokatestvére volt.

Madách Imréné Fráter Erzsikéről aztán itt a Tiszán túl a bihari rokonság édes keveset tudott, mivel testvére, Béla is meghalt, egyedül maradt a rászakadt erkölcsi teherrel, melyet férje fogsága idején idézett fel.

Béla öccsével férfi ágon, vele pedig végképpen kifogyott a Fráter család elszakadt ága, és a mostani Fráter nemzedék errefelé már csak hírből ismeri a hírhedt nőrokont. Ezek itt inkább az angol királyi család rokonságára hajlandók sokat adni, mivel a másik Fráter család ágból Fráter Béla volt képviselőnek valóban gróf Rhédey Júlia volt a fe-

lesége (a kis Fráter Loránd nótaszerző huszár édesanyja), aki az azóta kifogyott gróf Rhédey nemzetségnek volt egyik utolsó sarja, atyja gróf Rhédey Lajos Debrecenben van eltemetve, Fráter Béláné pedig harmad-unokatestvére György angol király feleségének, aki Teck hercegnőnek született, de nagyanyja gróf Rhédey Klaudia (európai hírű szép nő volt Bécsben 1848 előtt az erdélyi kancellárián) Sándor württembergi uralkodó felesége lett, és utódaik a Teck hercegi család tagjai.

Mindezeket pedig a debreceni collegiumban tapasztaltam, ahol együtt diákoskodtam a Tiszántúl csaknem minden ismert családja fiával, mígnem 40 évvel ezelőtt a budapesti egyetemen br. Eötvös Lóránd rector doctorrá avatott.

De ezen kívül olyan sajtóságos családi helyzetbe jutottam születésemnél fogva is, hogy a régi hagyományoknak fészkeiben nevelkedhettem fel. Apám, mint besorozott osztrák katona 1859. évben Solferino mellett az olasz harctérről, átlőve került haza Debrecenbe, ahol mind a két nagyapám, mint 48-as verespántlikás nemzetőr élt, nagyanyám 1896. évben halt meg 90 esztendőskorában (már én akkor diplomás fogalmazó voltam), és tőlök nagyon bő forrásból élvezhettem a múltakat. Nagyanyám Földesi Veres Mária közvetlenül hallott ipától, Boldizsár Györgytől a híres Szabolcs vármegyei Kállay követválasztásokról, ahol a fél szemét vesztette, aki viszont megírta gyermekkorában szépatyjának, idősebb Boldizsár Jánosnak késő 100 éves korában, 1776. évben bekövetkezett halálát, ő pedig még a Rákóczi-féle kuruc világ bujdosója volt fiatal korában, amiről unokáinak regélt.

Íme 300 év közvetlen átfogó hatása, amelyről tavaly a P. H.-ban cikkét olvastam, itt van valósága, és tovább él 3 felnőtt fiamban.

Öszinte szíves üdvözléssel:

dr. Boldizsár Kálmán

*Sárgay Ferenc levele
Csécse, 1932. szeptember 10.*

Mélyen tisztelt uram!

Öreg, beteg ember vagyok, de kedves sorai, szinte kihoztak sodromból. Először is, mert hazánk legelőkelőbb írójától jött, másodsor, mert Madáchról szólott s méghozzá Csécsével kapcsolatban. Ennélfogva nincs helye a bocsánatkérésnek, hanem én leszek örökké hálás kedves soraiért, mert nélküle sohasem tudta volna meg az ilyen vén, beteg és morózus pap, hogy a nagy Madách itt házasodott meg. Kedves sorait éppen Kisasszony napján, ebéd közben kaptam kézhez. Nem tudom leírni azt a lelkesedést, ami kitört közlésemre, hogy Harsányi Zsolt, a kiváló író írt, s itt keresi Madách házassági adatait. Kézről kézre járt b. levele (bocsánat a levéltitok megsértéséért), növéremtől, ki Pásztórol volt itt (Takács József malomtulajdonosnál), alig bírtam elvenni; sírt örömeiben, hogy ily nagy írónak írását láthatja, s míg itt volt, folyton azt olvasgatta, s bizony mondom, aznap magasztos hangulatban váltunk el, mert egész idő alatt ez a kedves, meglepő esemény uralkodott lelkületünkön.

Ismételten kinyilvánítom, hogy hálás szívvel adózom a kedves megkeresésért. Még azt óhajtom megjegyezni, hogy Balásy Árpád volt birtokosunk valószínűleg egyéb adatokkal is tud szolgálni. Lakik Hatvanban, s jelenleg az ottani forgalmi adóhivatal főnöke (előneve: belváthi). Úgy tudom, hogy Balásy Árpád apja vette meg közvetlen a birtokot és kastélyt a Fráter családtól, s esetleg iratai is lehetnek erről.

Egyébként vagyok kiváló tisztelettel:

Sárgay Ferenc
plébános

*Grosschmid Károly levele
Csesztve, 1933. február 14.*

Kedves barátom!

Singer és Wolfnerék megküldték nagy könyvedet. Melegen és hálásan köszönöm figyelmedet.

Most, hogy a könyvet figyelmesen elolvastam, nemcsak a három testes kötetet köszönöm, mint kedves könyveim szaporodását, de a legnagyobb elragadtatással köszönöm azt, hogy ezt a gyönyörűséget megírtad.

A „Magyarság” jan. 22-i számában Dóczy Jenő méltatja művedet, és úgy üdvözli azt, mint Arany János „Az ember tragédiáját”. Én is csatlakozom ehhez a kritikához, és ugyanazt teszem hozzá, amit Dóczy, hogy büszke lehet az író, és büszkék lehetünk mi is, magyarok. És mennyivel büszkébbek és hálásabbak vagyunk mi, ha nem is lezármazottai, de Csesztvén, Madách Imre Csesztvéjén lakók.

Nehezen tudnám megmondani, mikor és melyik könyvet élveztem úgy, mint most a te könyvedet.

Mikor nálunk jártál, magamban azon gondolkodtam: vajon mit lehet leírni és mennyit arról a zárkózott, szomorú, sorsüldözött és rövid életű emberről?!

Sok mindent tudtunk, ha nem is apró részleteivel, de azt el sem tudtam képzelni, hogy ebből három testes kötetet lehet összeírni. Ez a te művészeted volt már!

Legutóbb egy kis részletet hallottam, amely élénk világot vet Fráter Erzsébet és Madách Károly lelkiéletére, és pedig:

Mikor Madách Imre fogságban ült, megjelent Csesztvén Madách Károly, hogy sógornőjét meglátogassa, és a gazdaságnak utánanézzon. Ideérve látta, hogy nagy társaság cigány mellett hangosan mulat – lelke mélyén felháborodva le sem szállt a kocsiról, hanem azonnal megfordult és elment.

Ez tény és jellemző. Kár, hogy ezt itt létedkor nem tudtam. Történik ez ugyanakkor, mikor az asszony urának azt írja és mondja, hogy annyira nincs pénze, hogy a házi cselédeket sem bírja fizetni – no és hogy fáj neki az ura távolléte és fogsága!

Majd ha kivirul a kert, virágzik az orgona, meg a labdarózsa, friss zöldek a bokrok és a fák, szóval pompázik az öreg kert és a messzelátó – nézz el egyszer hozzánk Csesztvére, ahol több mint egy kötet megírása idejéig tartózkodtál – szellemileg.

Ismételten legigazabb köszönet. Őszintén tisztelő híved:

Grosschmid Károly

Mohácsi Jenőnek ez az írása a Pesti Naplóban jelent meg. (1935. március 24. 41.) Legfőbb érdekessége, hogy beszámol az egykori Apolló utca 15-ben álló Fogtövi-ház megtalálásáról; a cím valóban az 1864. május 13-án írt levél végén szerepel, kérdéses azonban, hogy másfél évvel korábban is ott lakott-e Fráter Erzsébet, Madách Imrével való utolsó találkozása során. Feltételezhető, hogy a későbbiekben L. Kiss Ibolya is ebből az írásból meríthette részint a pontos helyszínnel, részint a házaspár utolsó találkozásával kapcsolatos információit.

A későbbiekben fontos támpont lehet a halál helyének pontos meghatározásánál az az észrevétel, hogy a váradi közkórház 17. sz. szobája ekkor már 51-es sorszámot kapott és a funkciója is megváltozott.

Mohácsi Jenő

Fráter Erzsi Nagyváradon

Most, hogy Madách Imre boldogtalan feleségéről, Fráter Erzsiről regényt írok, leutaztam másodszor Nagyváradra, hogy még jobban emlékezetembe véssem azokat a helyeket, melyek Fráter Erzsi életében szerepet játszottak.

Nagyváradnak ma természetesen egészen más a képe, mint hatvan meg hetven esztendővel ezelőtt, amikor Fráter Erzsi lakott falai között. Nemcsak hogy az utcák új elnevezése néha megnehezíti a tájékozódást, hanem az új kor szelleme már a világháború előtt is nagy pusztítást vitt véghez a régi Várad középületeiben és házaiban.

Megírtam a Pesti Napló karácsonyi számában, hogy jutottam el Fráter Erzsi elhagyatott sírjához a váradoslasi temetőben. A Szigligeti Társaság, kitűnő titkára, Perédy György javaslatára most gondjaiba fogadta ezt a melán magános helyet, a sírt felhantoltatja és bekerítetteti és megjelöli majd fejfával is.

Fráter Erzsi sok esztendeig lakott Nagyváradon. Valószínűleg már a múlt század ötvenes éveinek vége felé költözött a városba Cséhtelekről, a Fráter-kúriáról, ahol nem tudott megférni apjával, Józseffel és öccsével, Bélával. Váradon Fráter Erzsi legalább 1864-től 1872. április 1-ig lakott. A budapesti Nemzeti Múzeumban található levélből megtudjuk, hogy Fráter Erzsi 1864 májusában Nagyváradon az Apolló utca 15. szám alatt lakott, a Fogtövi-házban.

Tavalyi váradi tartózkodásom alatt végigjártam azt a hosszú utcát, amelynek hetven esztendővel ezelőtt Apolló utca volt a neve. Tabéry Gézával végiggusztáltuk azt a pár régi házat, amely a múlt század közepéről fennmaradt. Talán kettőt találtunk olyat, amelyről feltételezhetjük, hogy Fráter Erzsi ott lakhatott.

Most Tabéry Géza, aki legutóbb kis könyvet írt a régi Váradról, megörvendezettett azzal, hogy *megtalálta a Fráter-házat*. A Szigligeti Társaság könyvtárában 1859-ből való váradi térképre bukkant, amelyben az utcák mellett meg voltak rajzolva a házak alapkörvonalai és

mindegyikbe bele volt írva a házszám is. Fráter Erzsí abban a házban lakott, amely ma is fennáll, ma is tizenöt a száma.

Elmegyünk a házhoz, mely a régi kis utca sarkán áll, kapuja szemben azzal a régi Apolló utcába torkolló utcával, melyet 1859-ben Nyomda utcának hívtak. A széles földszintes házból empire jellegű pilléroszlopok állnak ki. Közöttük a hat részre tagolt kis ablakok megtartották régi formájukat. Ahogy a keskeny kapun belépünk, az udvarra vezető folyosón nagy befalazott nyílást találunk, mely bizonyára a régi boltozatos pincébe vitt le. Becsöngetünk a lakásba, Fischer zongoratanárnőhöz, aki a ház tulajdonosa. Igen megöri, amikor hallja, mi járatban vagyok. Elmondja, hogy régtől kíváncsi a ház történetére. Nagy háromablakos lakószobájában érdekes régi csempéskályha áll, melynek falát két ölelkező nagy kezdőbetű díszíti. Tabéry Géza jóvoltából most biztosra veheti, hogy ebben a szobában lakott Madách Imréné Fráter Erzsí. A legnagyobb érdeklődéssel hallgatja, hogy itt járt valószínűleg maga Madách Imre is, 1862 október végén, amikor elment Nagyváradra, hogy hazavigye volt feleségétől kis tizenéves leányát, Jolánkát.

*

A Körös partján áll a kálvinista templom mellett nagytiszteletű Csernák Béla lelkész háza. A lelkészi hivatalban, ahol a segédlelkész és a pap jogász fia fogad, Fráter Erzsí adatai után érdeklődöm. Alig múlik el néhány perc és már lapozgatok is a régi halottak anyakönyvében, mely 1874. szeptember 1-től 1884-ig szól, és mely e könyvek hatodik kötete. Milyen egyszerű dolog, eddig nem gondolt arra senki, hogy ezen a helyen Fráter Erzsí adatainak utána nézzen. Kírom magamnak az adatokat:

Folyószám: 359.

Éve és napja a kimúlásnak: 1875. november 17-ike.

Megholtak neve és állapota és ha nő, férjének, ha gyermek, szüleinek neve és állapota: Fráter Erzsébet, néhai Madács [!] Imre birtokos és országos képviselő özvegye. (A birtokos szó helyén eredetileg más állt, tentával kitérítették.)

Születési és lakhelye a ház számával: szül. Csécsé Nógrád v. Lakása állandó nem volt.

Neme: nő.

Életkora: 45 év (negyvennyolc éves volt).

Betegség vagy a halálnak más neve: Eskór.

Helye és napja a temetésnek: V. olaszii sírkert, November 19-ike.

Az eltemetőnek neve: Szikszai József rl. imával, Dankó Sándor énekvezér.

Egyéb észrevételek: — —

A Madách-életrajzokban november 20-a szerepel a temetés napja. A református egyház anyakönyve bizonyítja, hogy ez a nap november 19-e volt.

Ezen a szomorú temetésen, amelyen csúnyán esett az eső, gyászolók csak ketten voltak, ahogy ezt a nagyváradi hagyomány tudja. Lovassy Andor, a későbbi alispán, aki könyvet írt a bihariakról, és Klobusitzky Ágoston, a halott közeli ismerőse, ki a temetés után cipőjét beletörülte a sírba.

*

Elmentem a bihari közkórházba is. Ide vitette Baranyi Adolf a boldogtalan asszonyt, akin élete utolsó heteiben megkönyörült (Balogh Károly adatai). Felkerestem dr. Costa igazgató urat, aki igen szívélyesen áll rendelkezésemre és utasítást ad, hogy felvezessenek az első emeletre, a régen 17. számmal jelölt szobába, mely most már nem belgyógyászati terem, hanem az igazgató úrnak, e kiváló nőorvosnak második műtője és az 51. számot viseli.

A tiszta fehér szobába vezető ajtót kinyitják. Odabenn sok ember, sürgés-forgás, éppen kisebb műtét után vannak. Pillantást vetek a szobába, mely kétablakos és nem nagyon tágas. Az egyik ápolóné elmondja, hogy itt régen négy ágy állt, megmutatja az ágyak helyét a falak mentén. Ez a szoba másodosztályú volt mindig.

A Fráter Erzsébet kórtörténetére vonatkozó lapokat elvitte magával dr. Fráter Imre, a kórház volt igazgatója, amikor nyugalomba vonult és elköltözött Debrecenbe. Nem lehetett ezekben a lapokban Frá-

ter Erzsire semmi dehonesztáló. Boldogtalan volt, eszelős volt. Hogy annyira jutott, hogy eszméletlenül szedték fel többször Várad utcáin, arról már nem tehetett, azért már nem ő volt felelős.

*

Megtaláltam végül a Bihar című egykorú nagyváradi újságnak 1875. november 20-i szombati számában a következő hírt, mely emberi dignitálással emlékezik meg Fráter Erzszi haláláról:

Az ember tragoediája. Madách Imréné, a phenoménszerű költő neje, a legnagyobb nyomorban halt el e hó 17-én Bihar megye köz-kórházában. Fájdalomból, az élet keserőségeiből csordultig telt poharat adott az elhunynak balvégzete. Fenékiig kiürítette. Hibáira vessen fátyolt a tünő emlékezet, legyen hamvainak könyü a föld!

Mohácsi Jenő Lidércke című életrajzi regénye 1935-ben jelent meg. Cikkéből sajnos nem derült ki, hogy alábbi „helyszínbejárása” a könyv megírása előtt, közben vagy után történt-e, s mivel arról sincs pontos adatunk, hogy mikor fejezte be a könyv írását, így a dilemma egyelőre eldönthetetlen.

Egy apró érdekesség az, amire eddig egyedül ő hívta fel a figyelmet: ha egyszer Madách Jolán édesanyja pártján állt, akkor miért nem adta Fráter Erzsébet életében ennek tanújelét? Mert ha a gyermek nem is sokat tehetett, az 1872-től már férje oldalán élő Ruttkayné ugyanúgy segíthetett volna édesanyján, mint Madách Aladár, ám ő ugyanúgy elmulasztotta ezt, mint a bátyja. Az is igaz persze, hogy talán nem is volt pontos tudomása arról, hogy édesanyja hol és milyen körülmények között él; Fráter Béla és mások tudósításai Madách Aladárnak szóltak.

A Madách Jolánnal kapcsolatos információink annyira hiányosak, hogy még a halálával kapcsolatban sincs pontosabb adatunk, mint amit Mohácsi Jenő ír alábbi cikkében: ezek szerint 1926-ban halt meg, de hogy hol, arról nem szól a cikkíró. (Majdnem biztos, hogy nem Losoncon, ahol 1923 elején lakott, mivel a losonci temető avatott ismerője, Böszörményi István sem találkozott a sírjával, ellentétben pl. a néhány évvel előtte elhunyt Madách Ilona sírjával, amely mind a mai napig megtalálható a losonci [katolikus] temetőben.)

A cikk a Tükör 1941. 3. (márciusi) számában jelent meg (109–112).

Mohácsi Jenő

Lidércke nyomában

1934 tavaszán, néhány hónappal azután, hogy a bécsi Burgszínház fordításomban bemutatta *Az ember tragédiáját*, Madách Imre halhatatlan remekművét, elkerültem Alsósztrégovára, abba a kastélyba, ahol a nagy költő született, élt és meghalt. A kastélyban Lázár Pálnénak, Madách Aladár leányának, Madách Imre unokájának vendégszeretettel élveztem. A kastély úrnőjétől megtudtam, hogy Madáchnak még egy unokája él, nem is messze: Losoncon. Másnap elutaztam Losoncra, mely akkor még megszállt város volt. Ott elmentem a Gorkij Maxim utcába – akkor még így hívták. Annak egyik barátságos, kerttől övezett házában megtaláltam özvegy Reinhardt Istvánné Ruttkay Sárát, Madách Jolán leányát, Madách Imre másik unokáját. Az idős hölgy beszélgetés közben így szolt hozzám:

– Édesanyám Fráter Erzsébet pártján volt.

Ez a néhány szó szíven ütött. Fráter Erzsébetről, Madách Imre feleségéről a köztudat azt tartotta, hogy családjának rossz angyala volt. Madách életrajzíróinak egy része, köztük a legkitűnőbb is, Voinovich Géza, megértően szol ugyan Madáchnéről, e boldogtalan, gyöngé asszonyról; de arról az időszakról, melyet a költő felesége már urától és családjától elszakadva töltött, csak röviden beszélnek. Most pedig azt hallottam Reinhardt Istvánnétól, Madáchné unokájától, hogy édesanyja, Madách Imre és Fráter Erzsébet idősebbik leánya, aki gyermekkorában a szomorú sorsú asszonnyal vetődött ide-oda az országban, 1926-ben bekövetkezett haláláig csak szeretettel emlékezett meg boldogtalan emlékezetű szülőjéről.

Abban a percben megszületett bennem az az elhatározás, hogy követni fogom Madách Imréné útját nagyváradi sírjáig.

*

Madách Imre, a huszonegy éves Nógrád megyei táblabíró, 1844 februárjának utolsó napján Szontagh Pálhoz, legjobb barátjához intézett levelében így számol be arról a fiatal hölgyről, akivel egy losonci társaságban találkozott:

„Hol kezdjek írni ezen minden vonzó és minden álnok, minden jó és minden könyelmű, minden lelkület és minden cynismus mykrokosmusáról? — Öltözete szokás szerént igen izletes és egyszerű fehér, hajzata en-pretension kis taréjával mint egy lidércke, melly éjel ég, (de meg nem ég, 's a' cipót meg nem süti mint a' hóld világa) bolyong — örvény fölibe csal, és megfoghatatlan, — kosárszerű kontyában veres és fehér rózsák sűrűn helyhezve, lefüggő szalagvégekkel [...] Karkötője el esvén, mint róla le esik minden bilincs, egy karika gyűrűt vesztett el. Kedélye igen változékony volt eső napsugárok közt, ez a' dara, és amire a' dara hull — az meg van sebezve.”

Ez a lidércke, akiről Madách Imre az első órában oly megkapó testi és lelki arcképet rajzol, Fráter Erzsébet volt, Fráter Pálnak, Nógrád vármegye alispánjának a tizenhét éves unokahúga, aki Biharországból jött rokonaihoz látogatóba. Ez a lidércke ejtette meg nemsokára az élesen látó, de megérzését elhessegető Madách Imre szívét. 1845 júliusában a költő felesége lett. 1852-ben az osztrák elnyomók börtönbe vetették Madách Imrét, mert szállást adott Kossuth egyik titkárának. Egyévi raboskodás után Madách kiszabadul. Érti ugyan, hogy felesége méltatlan lett hozzá, de még egy esztendeig együtt vonszolják házasesetük igáját. 1854 júliusában, pontosan tíz évvel egybekelésük után a házastársak válási egyezséget írnak alá. Madáchné évi járadékot kap és magával viszi hároméves Jolánka nevű kislányát. Másik két gyermeke, Aladár és Ára, uránál marad. Jolánkát 1862-ben atyja hazaviszi alsósztrégovai kastélyába.

Lidércke az elválás után, melyet a törvény soha meg nem peccélt, még húsz évig folytatta lidérces életét. Tizenegy évvel ura halála után, 1875 novemberében lobban el a testi és lelki nyomor éjjelében égő lángocská a nagyváradi közokrházban.

Első sztrégovai látogatásom után néhány hónappal, 1934 július 2-án ott voltam a faluvégi kicsiny kriptánál, amikor kiemelték nyirkos, talajvizet mélyéből azt a koporsót, melyben addig Madách Imre ham-

vai nyugodtak. (Horánszky Lajos, a kiváló történetíró érdeme, hogy a nagy költő új, méltó sírhelyet és síremléket kapott.)

Előtte való éjszaka megrendítő élményem volt. A kastély nagy sarkoszábjának ama boltívektől körülzárt részében volt vetve ágyam, ahol Madách Imre több mint tíz évig töltötte éjszakáit, ahol fölszálltak előtte *Az ember tragédiája* látomásai. Álmatlanul meredtem a sötétbe, amíg a hajnalból ki nem derengtek a szoba formái.

Reggel hat órakor ott voltunk a költő egyik dédunokájával a kis kriptá hátsó falánál, mely alatt falubeliek fáradságosan szélesre bontogatták a sírbolt mélyébe nyúló nyílást. De még órákig eltartott, amíg felhozták a sötétből azt a fél érckoporsót, melynek fenekén a hatósági orvos összerakta gondosan, áhítatos kézzel a régi korhadat koporsóból kiemelt csontokat.

Ez a fekete csontváz, ez volt Madách Imre, hetven esztendővel halála és első temetése után. Ez a koponya, nagy homlokával. A mély szemgödrök, a száj tátongó nyílása. Magam előtt látom hirtelen a költő keleti fejét, a lelógó nagy bajuszt. Ebből a koponyából nőtt ki az a végtelenség, amelynek neve: *Az ember tragédiája*.

Odahajolok, agyamba sütöm ezt a bús látványt egy életre. Már rávágják gyorsan a félkoporsóra az ércfedeleket, már viszik, már beforasztják. Madách Imre, élt 41 évet. Madách Imre, aki örökké él.

Néhány hónappal később, 1934. november 20-án, pontosan 59 évvel Fráter Erzsébet temetése után, ott állunk négyen: Tabéry Géza, Perédy György, Bíró György és én a nagyváradi olasz temető egy besüppedt, jeltelen sírja előtt. Elpusztult vadrózsabokor vékony rózsaszínű szára nyúlik le a giz-gazos földre. Néhány napsugár esik ide, a novemberi alkonyatban.

Itt nyugszik Madách Imréné Fráter Erzsébet.

Ezt mondja Perédy György, a Szigligeti Társaság főtítkára, aki tíz évig kutató Fráter Erzsébet utolsó bolyongásainak nyomai és sírja után. Perédyt a boldogtalan asszony egyik unokaöccse vezette el régebben erre a helyre.

Most már tudom nagyjából, hogyan jutott el Madách özvegye a pusztára, melynél szomorúbbat még nem igen láttam. Balogh Károly, a költő legidősebb nővérének unokája, megírta *Madách az ember*

és a költő című kitűnő könyvében Lidércke utolsó éveinek néhány megrázó eseményét. Ez a könyv, mely röviddel azelőtt látott napvilágot, most nálam van.

Lidércke megrázóan magányos utolsó nyugvóhelye előtt megfogadtam újból, hogy követni fogom hanyatló élete nyomait. Mindenek előtt itt Nagyváradon és Biharországban, mindazokon a helyeken, amelyekről Balogh Károly könyvében szó esik.

A Szigligeti Társaság 1935 októberében szépen rendbe hozatta Fráter Erzsébet sírját, melyen most fekete fejfa emelkedik.

Másnap reggel, a megszállók időszámítása szerint félnyolc órakor, közép-európai idő szerint félhétkor, a derengő hajnalban elindulok Nagyváradról egy fiatal újságíró ócska autóján.

Órahosszat dagasztgatjuk a sarat, amíg elvetődünk a talán negyven kilométernyire fekvő Tóti községbe. Itt becsúszunk a Poroszlay-kúria udvarába. A Poroszlayak rokonságban vannak a megyeszerte elszéledő Fráter és Baranyai családok számos ágával.

Poroszlayné elvezet bennünket a falun keresztül, dombon fölfelé egy oszloptornácós kúriához, mely valamikor a család tulajdona volt. Itt megerősítik azt a családi hagyományt, hogy Fráter Erzsébet teljes elszegényedése és elnyűttsége idején, élete legutolsó szakában itt gyakrabban megfordult és Poroszlayéknál vendégszeretetre talált.

Mert Fráter Erzsébet élete utolsó szakában igen szegény volt. A pénzzel nem tudott bánni sohasem. Abból az évjáradékból, melyet a válási egyezség szerint Madách Imre, majd ennek elhunytja után fiának gyámja és Madách Aladár fizetett, nem tudott megélni. Hitelezők, uzsorások karmaiba került. Mindig szegényebben, mindig elnyűttebben egyik rokonától a másikhoz bolyongott, helyét sehol nem találta. Mindenkiel összezőrdült, eszelős lett. Szánták, de idegenkedtek, féltek tőle.

Tótiból keservesen átvergődtünk Cséhtelekre. Itt lakott Fráter József, Erzsébet édesapja. De melyik ház volt a Fráter-kúria? Az, amelyből Fráter Béla, Erzsébet testvéröccse, leveleit mindig így kezdte:

– Írtam vörös tetejű oroszláncimeres kastélyomban.

Nem a kastély az a ház, melyben a Wertheimstein-uradalom intézője lakik. De vörös még ma is a teteje. Kiugró tornácának fedelét két

duplapillér tartja. A tornác felett az oromzaton a Fráterek oroszlanos címere díszlik.

Ebben a házban töltötte ifjúkorát Fráter Erzsébet. Ide jött 1844 elején háztűznézőbe Madách Imre, itt tartották az eljegyzést. A költőtől történt elszakadása után itt lakott többször hónapokig Fráter Erzsébet: hiszen fele részben az övé lett, édesapja halála után, a cséhtelevi birtok. Persze annyira eladósodott, öccsével együtt, hogy először Fráter Béla tette rá a kezét az egész ingatlanra, nem sokkal azután pedig Fráter Béla alól is kicsúszott Cséhtelev.

Innen Margittára autózunk, a járás székhelyére, mely Nagyváradtól ötvenhét kilométernyire van. Ez a nagyközség Fráter Erzsébet életének legutolsó időszakában szomorú jeleneteknek volt a tanúja. Fráter* 1875. június 27-én Erzsébetéről ezt írja Madách Aladárnak: „Múlt pénteken a margittai hetivásár alkalmával a híd alatt ült egy világ láttára.” Ezt a kis hidat megtaláljuk a margittai főtéren, a templom tövében. Az íves kis híd árkon visz át.

Fráter Erzsébet akkoriban Szakáll Lászlónénál, egy ügyvéd zsupori özvegyénél lakott, aki Madách Aladárnak édesanyjáról ezt írta: „Örjült, az utcákon mezitláb jár-ke és a réteken alszik.”

Ez az „örjült” asszony Szakállnéétől, akit ellenségének tartott, elszökött és, amint nekünk visszafelé az egyik kúriában mondták, gyalog vánszorgott be Nagyváradra napokig tartó vándorlással. Néhányszor ismerősöknél töltötte az éjszakát, de valamelyik éjjel egy odva fában húzta meg magát. Ez 1875 augusztusában volt.

Este van, mire beérünk Nagyváradra. Itt, ahogy egy levélből megtudjuk, melyet Balogh Károly közöl művében, Fráter Erzsébet „napal az utcán csavargott, éjjel is ott fetrengni kénytelenítettén, az éjjeli örök által több ízben be is kísértetett.”

Végül az ehhalálhoz közelálló elmebajos asszonyt egy távoli rokona fogadja be házába: Baranyi Adolf. Ez a derék ember, mivel Fráter Erzsébet állapota veszélyesebbé lett, november 10-én a bihari közkházba vitette.

*Itt is Fráter Béláról, Erzsi öccséről van szó – a szerk.

Másnap elmegyek a zordon külsejű kórházba, mely a pályaudvartól a városba vezető úton fekszik. Fölmegyek az első emeletre, a 17. számú kórterembe, azaz kétágyas szobába. Most nem fekszik benne senki, ezért szabad néhány percig itt lennem és eltűnődnöm azon a szegény asszonyon, aki itt élte élete utolsó hetét.

Haláláról Baranyi Adolf levélben értesíti Madách Aladárt:

„Mint ő maga is beismerte, csakugyan a legjobb bánásmódban részesült, már-már javulását reméltük, azonban egy rendkívüli epileptikus roham ma délben eloltotta gyenge élete fáklyáját. Utóbbi napokban igen megváltozott eddigi nyugtalan természete, igen csendes volt, gyakran felsóhajtott gyermekei után, leginkább Téged, kedves Aladárját emlegette, néha nővéredet Jolánkát is – félreismerhetetlenek voltak némi lelki furdalásai is miattatok s végbúcsúként anyai áldását adta Reátok...”

Ez 1875. november 17-én történt. Így halt meg Lidércke.

Lidérckének látta Fráter Erzsébetet Madách Imre, amikor először találkozott vele. De Lidércke, mely éjjel ég, bolyong, igazából csak akkor lett belőle, amikor bezárult előtte az alsósztrégovai kastély kapuja, amikor nem talált meghallgatást ura édesanyjához, Majthényi Anna nagyasszonyhoz intézett levele, amelyben felsír a lelke:

„erzém hogy az elett fogy bennem ha meg kel Emitül és Gyermekeimtül válni, Emit terdeim kértem bocsásonmeg látva hogy ő is fajd szivel valik meg tülem, ő sirt meg szeretet volna engedni de nem tudom mi az mi visza tárgya, bocsánatát nem merve ki mondani”. És a hosszú, megrendítő levél így végződik:

„és ha nints bocsánat számomra, ugy szegén Jolánkára kérem nagy Anyai áldását, hogy minyajunkal az Isten szeretete maradjon. Bocsánatot ker banatos lelkem. Erzsi”

Lidércke csak ezután a levél után lett: Sztregováról Losoncra, aztán Cséhtelevre, Élesdre és Biharnak tudja az ég mennyi községébe és falujába. Lidércke: belevillódzott az örületbe.

Életében nem nyert bocsánatot. Legkevésbé fiától, aki nagy édesapja emlékének varázskörében élt és jó, meg nagylelkű tudott lenni, de nem az iránt az asszony iránt, aki Madách Imre ellen oly nagyon vétett.

Nem bocsátott meg néki Majthényi Anna sem, a költő édesanyja. A nemzetségére, fiára büszke nemes hölgy, a szigorú erkölcs védőszelleme. És vele együtt nem bocsátott meg Lidérckének senki, aki a Madách fajtájához tartozott. Talán csak Madách Jolán, aki, mint lányától hallottam, Fráter Erzsébet pártján volt. De édesanyja életében erről nem igen tett bizonyosságot.

Az utókor úgy érezheti, hogy mégis volt valaki, aki Lidérckének megbocsátott. Madách Imre ez. *Az ember tragédiájában* ítélőszéket tartott Lidérce felett. És Lidérckét felmentette ítéletében.

A MADÁCH KÖNYVTÁR – ÚJ FOLYAM EDDIG MEGJELENT KÖTETEI

1. I. Madách Szimpózium (1995)
2. II. Madách Szimpózium (1996)
3. Fráter Erzsébet emlékezete I. (1996)
4. Imre Madách: Le manusheski tragedija (1996)
5. III. Madách Szimpózium (1996)
6. Balogh Károly: Gyermekkorom emlékei (1996)
7. Nagyné Nemes Györgyi–Andor Csaba: Madách Imre rajzai és festményei (1997)
8. IV. Madách Szimpózium (1997)
9. Andor Csaba: Ismeretlen epizódok Madách életéből (1998)
10. Andor Csaba: Madách Imre és Veres Pálné (1998)
11. V. Madách Szimpózium (1998)
12. Fejér László: Az ember tragédiája bemutatói (1999)
13. Madách Imre: Az ember tragédiája. I. Főszöveg (1999)
14. Madách Imre: Az ember tragédiája. II. Szövegváltozatok, kommentárok (1999)
15. I. Fráter Erzsébet Szimpózium (1999)
16. VI. Madách Szimpózium (1999)
17. Imre Madatsh: Di tragedye funem mentshn (2000)
18. Majthényi Anna levelezése (2000)
19. Komjáthy Anzelm: Önéletírás (2000)
20. VII. Madách Szimpózium (2000)
21. Imre Madách: Tragedy of the Man (2000)